

**MTA Law Working Papers
2020/12.**

**Kísérlet a magyar jogtudat-
kutatások elméleti és módszertani
kérdéseinek áttekintésére**

H. Szilágyi István

KÍSÉRLET A MAGYAR JOGTUDAT-KUTATÁSOK ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEINEK ÁTTEKINTÉSÉRE

Absztrakt. A tanulmány célja egy olyan kutatási program tervének bemutatása, amely a hazai jogtudat-kutatások elméleti és módszertani kérdéseit igyekszik áttekinteni. A dolgozat első része a kutatás tárgyát részletezi, világossá téve a vizsgálódások szemléleti távlatát kijelölő fontosabb értékválasztásokat. Ezt követi a kutatási módszerek – a történeti, az analitikai és az összehasonlító metódus – bemutatása, s a kutatási célokhoz igazított korlátozása. A harmadik rész a felmerülő elméleti problémákat csoportosítja egy strukturális elemzés keretében, s egyúttal jelzi azokat a kérdéseket, amelyek a későbbiekben további vizsgálódásokat igényelnek majd. A tanulmány a kutatási program során végrehajtandó feladatok számbavételével zárul.

Az alábbi tanulmány egy olyan kutatási program tervét ismerteti, amely megvalósítására 2020-ban az Eötvös József Kutatóközpont támogatásával, illetve az annak kebelében működő Információs Társadalom Kutatóintézzettel együttműködésben kerül sor.

A kutatás előzményei 2012-re nyúlnak vissza, a Gajdusчек György által koordinált magyar lakosság jogtudatát vizsgáló OTKA program¹ kezdetéig. E kutatási program végül egy fél évtizedig tartó projektté bővült, amelynek eredményeit egy 2018-ban megjelent tanulmánykötetben tették közzé a kutatók.² A jelen szerzőnek még ebben az évben alkalma nyílt csatlakozni egy Kelemen László által szervezett és vezetett longitudinális kutatáshoz. Ez a magyar társadalomnak a jogra, az igazságszolgáltatásra, a jog értékelésével is összefüggő, politikailag érzékeny társadalmi problémákra vonatkozó véleményének alakulását vizsgálta a 2010 és 2018 közötti, majd egy évtizednyi periódusban. A felvett nagytömegű adatból leszűrhető jelentősebb megállapításokat 2019-ben közzétük,³ de az adatok statisztikai elemzése és tudományos értékelése e munka írásakor is folyamatban van.⁴

Voltaképpen e kutatások adják annak az empirikus anyagnak a javát, amelyet az ismertetésre kerülő kutatás egy átfogó elméleti keretbe kíván foglalni, továbbá megvizsgálni a hazai jogtudat-kutatások módszertani kérdéseit. A szerző reményei szerint e vizsgálódások hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a hazai jogszociológia, illetve társadalomkutatás különböző területein zajló erőfeszítéseket összehangolhassuk, s ezáltal világosabb képet nyerhessünk a magyar jogi kultúráról, s a magyarok joghoz való viszonyáról.

1. A kutatás célja

A következő munka szemléleti távlatának gyújtópontjában az az elképzelés áll, hogy hazánkban a múlt század '60-as éveitől induló jogtudat-kutatások mára egy hagyománnyá formálódtak. E hagyományszerűség, folyamatosság – melyben az egymásra következő kutatások reflektálnak egymásra, lépésről-lépésre tágitva a vizsgálódások területét – pedig önmagában érték. Különösen szembeötlő ennek jelentősége, ha elméleti-jogi gondolkodásunk átfogóbb történetének összefüggésébe helyezve szemléljük azt. A jogtudományak nyilván ez az ága a

* Egyetemi tanár, PPKE JÁK. 1088 Budapest, Szentkirályi u 28. E-mail: h.szilagyi.istvan@jak.pkke.hu

¹ Az OTKA 105552 számú, *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* című kutatása. A kutatócsoport tagjai: Boda Zsolt, Fekete Balázs, Gajdusчек György, H. Szilágyi István, Róbert Péter.

² H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1867–2017*. Budapest, Pázmány Press, 2018.

³ H. SZILÁGYI István – KELEMEN László: *Miként vélekedünk a jogról? Szociálpszichológiai kutatás 2018*. Budapest, HVG–ORAC, 2019.

⁴ A magyar lakosság büntetési igényének, különösen a halálbüntetésre vonatkozó véleményének alakulását elemző kutatócsoport tagjai: Gajdusчек György, Kelemen László, Tóth J. Zoltán és a jelen szerző.

leginkább „ideológiailag érzékeny”, hiszen szorosan kapcsolódik a mindenkori politikai hatalmat igazolni kívánó eszmerendszerekhez, s azok változásaihoz. S valóban, például a hazai jogbölcsélet vagy szűkebb értelemben vett jogelmélet története bővelkedik az olyan törésvonalakban, mikor az „újat kezdés” mintha „újrakezdést” jelentene, s az elődök bírálata „leszámolássá” válna.⁵ De hasonló – bár részben más tudományszociológiai tényezőknek tulajdonítható – töredezettséggel találkozunk a jogszociológiához közel álló, olyan rokon kutatási irányok esetében is, mint a magyar népi jogélet kutatása.⁶

A jelen szerző törekvései szempontjából vett másik fontos jellemzője a jogtudat-kutatásoknak a vizsgálati tárgy komplex természetéhez igazodó interdiszciplináris – vagy még inkább ‘multidiszciplináris’ – jellege. A hazai jogtudomány az 1980-as években már felismerte az interdiszciplináris megközelítés jelentőségét mint a nemzetközi tudományfejlődés megkerülhetetlen tendenciáját. E felismerés ismételt hangsúlyozásán túlmenően azonban az ilyesfajta diszciplínák közötti diskurzusok még hosszú ideig megmaradtak a jogtudomány különböző területei közötti együttműködés keretében. Részben ez a nehézség akadályozta korábban például a már említett népi jogélet kutatásának intézményesülését,⁷ vagy a közelmúltban – a ’90-es évek biztató kezdetei dacára – a jogi antropológia meggyökeresedését.⁸ Komolyabb előrelépés ezen a vonalon csupán az ezredfordulót követően történt az olyan kutatási irányok viszonylagos megszilárdulásával mint a ‘jog gazdasági elemzése’,⁹ a ‘jog és irodalom’¹⁰ vagy a ‘jog és nyelv’.¹¹

Ebből a szempontból a ’60-as évek elején sikeresen intézményesülő¹² – a jogelmélet és a szociológia közös terenumát átfogó – *par excellence* interdiszciplináris jogszociológia kivételesen szerencsésnek mondható. A jogtudat-kutatás pedig a frissen elismert jogszociológia egyik első empirikus kutatási programjaként indult, amely a ’70-es évektől kezdve jelentősen hozzájárult a tudományközi együttműködés kiszélesítéséhez. A szociológiát és a kriminológiát követően a szociálpszichológiával, a neveléslelektannal, a későbbiekben pedig a kommunikáció- és a politikatudománnyal, hogy csak néhányat említsünk azok a diszciplínák és tudományterületek közül, melyekkel szinergizmusba kerültek a jogtudat-kutatások különböző projektjei.

⁵ A hazai jogbölcsélet történetének legfrissebb feldolgozására ld.: SZABADFALVI József: *Múltunk öröksége. Elmélettörténeti perspektívák*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2016.

⁶ Ld.: BOGNÁR Szabina: *A népi jogélet kutatása Magyarországon*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2016.

⁷ Vö.: BOGNÁR: i. m. 26–37.

⁸ Erről ld.: H. SZILÁGYI István: The Legal Anthropological Study of the Hungarian Roma Minority. *Acta Juridica Hungarica*, 54 (2013) 2, 156–163.

⁹ Ld.: Az utóbbi években a „joggazdaságtan” területén – főként Szalai Ákos és Jakab András munkásságának köszönhetően – folyamatosan gyarapodó számban megjelent publikációk közül külön figyelmet érdemel: CSERNE Péter: *Közgazdaságtan és jogfilozófia. Rendszertelen áttekintés a jog gazdasági elemzésének elméleti és módszertani alapjairól*. Budapest, Gondolat, 2015.

¹⁰ Ld.: H. SZILÁGYI István: Jog és irodalom Magyarországon. In: *Collegium Doctorum Publikációk. Collegium Doctorum Konferencia. 2012. április 19. Miskolc*. Miskolc, Bíbor Kiadó 2013. ISBN 978-963-9988-50-7. 6. Az áttekintést követően napjainkig eltelt időszakban négy újabb tudományos ülés került megrendezésre a „jog és irodalom” terén, s az újabb kutatási eredményeket bemutató további három tanulmánykötet jelent meg. Ld.: FEKETE Balázs, H. SZILÁGYI István, NAGY Tamás (szerk.): *Iustitia mesél. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Budapest, Szent István Társulat, 2013. FEKETE Balázs, H. SZILÁGYI István, KISS Anna, ZÓDI Zsolt (szerk.): *Iustitia körülnéz. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Budapest, Szent István Társulat, 2017. BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 2018.

¹¹ Vö.: A „jog és nyelv” hazai kutatásában úttörő munkát végez a Szabó Miklós által szervezett Miskolci Egyetemen működő kutatócsoport. SZABÓ Miklós (szerk.): *Nyelvben a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2010. SZABÓ Miklós (szerk.): *A jog nyelvi dimenziója*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2015. VINNAI Edina: *Jog és nyelv határán. A jogi nyelvhasználat nemzetközi és hazai kutatása*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2017.

¹² Vö.: FLECK Zoltán: Szocialista jogelmélet és szociológia. 3 *Világosság* (2004) 4. 65–77.

A fenti megfontolásokat összegezve, a jelen szerző a hazai jogtudat-kutatásokra úgy tekint mint az elméleti-jogi gondolkodásunk, s közelebbről a jogszociológia egyik jelentős hagyományára, amely az elmúlt fél évszázadban az interdiszciplináris elméleti és empirikus kutatások fontos terepévé vált. S persze mint ilyen, mindenképpen folytatásra érdemes. Nem is említve, hogy – tartalmi szempontból – a magyar társadalom joghoz való változó viszonyának megismerése nemzeti önismeretünk lényeges eleme, miként arra az előszóban is utaltam.

Még egy megjegyzés a szerzői pozíció pontosításához. A szociológia történetét vizsgálva három jellegzetes tudományfelfogást szokás azonosítani: a hatalmat kiszolgáló technikus vagy ‘társadalmi mérnök’, a ‘megértő szociológus’ és a ‘társadalomkritikus’ szerepeit.¹³

Az első gyökerei a szociológia XIX. századi kezdeteihez, a formálódó diszciplína durkheimi víziójáig nyúlik vissza, amely a szociológiát a természettudományokhoz hasonló,¹⁴ prediktív tudományként gondolta el. A szociológus feladata, hogy a társadalom mozgástörvényeinek feltárása révén képes legyen előre látni a társadalmi változásokat, s ezáltal segíteni a hatalom gyakorlóit a folyamatok kézbentartásában, a válságok elkerülésében és leküzdésében. S innét már csak egy lépés a tervezés, a ‘társadalmi mérnökösödés’ eszméje. A jogszociológia történetében ez a felfogás markánsan az amerikai jogi realizmus első nemzedékének,¹⁵ s különösen Roscoe Pound munkásságában jelentkezett, aki miközben a *social engineering* feladatát a bírákra ruházta volna,¹⁶ egyúttal síkra szállt a szociológiai jogtudomány szükségessége mellett.¹⁷

A ‘megértő szociológus’ szerepének kidolgozása természetesen Max Weber munkásságához köthető, aki szakított a szociológia természettudományokéhoz hasonló, prediktív tudományként való felfogásával. Az újkanti bölceleltre támaszkodó, a tény és érték ismeretelméleti elválasztásának igénye, valamint az ‘értékmentesség’ kritériumának jegyében megfogalmazott weberi program – mely a szociológiát nem ‘nomotetikus’, hanem ‘idiografikus’ tudománynak tekintette – szerint a szociológus feladata nem az, hogy a társadalmi változásokat előre lássa, hanem hogy utólag megértse és megmagyarázza. Weber ezáltal a szociológiát mint interpretív tudományt, a történelemtudományhoz és általában a többi humaniórához közelítette.¹⁸ E felfogás eklatáns példáját láthatjuk a hazai jogszociológia történetében Horváth Barna szociológiai jogelméletében.¹⁹

Végezetül a ‘társadalomkritikus’ szerepét a marxizmus „tűzte zászlajára” – mondhatni, kissé ironikusan –, bár a marxizmus mindig is egy politikai eszméáramlat maradt, s a szociológia tudományához eredetileg sem sok köze volt.²⁰ A polgári társadalom – vagy csak

¹³ Ld. például FLECK Zoltán: *Szociológia jogászoknak*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004. 15–16.

¹⁴ ‘Társadalomfizika’ (*physique sociale*), miként Durkheim a szociológiát kezdetben nevezte, s még az 1890–1900 között tartott *Szociológiai előadások* alcímében is *Az erkölcsök és a jog fizikája* szerepelt. Vö.: Émile DURKHEIM: *Leçons de sociologie. Physique des mœurs et du droit*. http://unige.ch/sciences-societe/socio/files/1214/0533/6006/Durkheim_1950.pdf

¹⁵ Az amerikai jogi realizmus történetének rövid áttekintésére ld.: H. SZILÁGYI István: *A jogi antropológia főbb irányai. Történeti és elméleti vázlat*. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 50–62.

¹⁶ Roscoe POUND: *The Limits of Effective Legal Action*. 27 *International Journal of Ethics* (1917) 2. 150–167.

¹⁷ Roscoe POUND: *The Need for a Sociological Jurisprudence*. 19 *Green Bag* (1907) 10. 607–615.

¹⁸ Ld.: Max WEBER: *Die „Objektivität“ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis*. 19 *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* (1904) 1. 22–87. Magyarul: Max WEBER: *A társadalomtudományi és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”*. (Ford.: JÓZSA Péter) In: Max WEBER: *Állam – Politika – Tudomány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 9–73.

¹⁹ HORVÁTH Barna: *Rechtssoziologie. Probleme des Gesellschaftslehre und Geschichtslehre des Recht*. Berlin-Grünwald: Verlag für Staatswissenschaft und Geschichte G.m.b.H., 1934¹. HORVÁTH Barna: *Probleme des Rechtssoziologie*. Berlin, Dunkel und Humboldt, 1971². Magyarul: HORVÁTH Barna: *Jogszociológia* (Ford.: ZSIDAI Ágnes). Budapest, Osiris Kiadó, 1995.

²⁰ Vö.: H. SZILÁGYI István: *A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága*. In: PÉNZES Ferenc, RÁCZ Sándor, TÓTH-MATOLCSI László (szerk.): *A szabadság felelőssége. Írások a 65. éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére*. Debrecen, DUP, 2011. 324–337.

úgy, általában a „fennálló rend” – kíméletlen bírálata, a társadalmi igazságtalanságok „leleplezése”, de még inkább a társadalmi hierarchia aljára szorult vagy marginalizálódott csoportok emancipációja melletti elköteleződés azonban a szociológia művelői körében is számos támogatóra talált. A kritikai szellem és a társadalomjobbító törekvések természetesen utat találtak a jogszociológiába, mint azt az amerikai jogi realizmus második generációjának – különösen Jerome Frank²¹ és Karl N Llewellyn²² – munkássága, illetve a részben újmarxista inspirációra induló, „kritikai jogi tanulmányok” (*Critical Legal Studies – CLS*) mozgalma példázza.²³

E szerepek persze egyáltalán nem válnak el ilyen élesen egymástól az egyes szerzők műveiben, mint azt ez az idealizált séma sugallja. Egyrészt az ‘értékmentesség’ weberi eszménye sem valósítható meg maradéktalanul,²⁴ és a kutató szubjektív szempontjai és értékelései óhatatlanul befolyásolják vizsgálódásait. Másrészt viszont sem a hatalom szolgálatába szegődő tanácsadó (‘társadalmi mérnök’), sem az elnyomottak vagy a hatalommal szembeszegülők pártját fogni kívánók (‘társadalomkritikusok’) nem mondhatnak le az elfogulatlan megértésre való törekvésről, amennyiben a tudomány szférájában kívánnak maradni. Ezért nem elegendő – mint azt oly sokan tanácsolják az ‘értékmentesség’ idealizált követelményének elemzése kapcsán – „felszínre hoznia”, „nyíltan felvállalnia” a kutatónak saját értékekkel kapcsolatos állásfoglalását (ahelyett, hogy az ‘értékmentesség’ eszménye mögé bújva abszolutizálná azokat).²⁵ Ha azt nem egészíti ki az elfogulatlanságra való kitartó törekvéssel, akkor éppen a tudomány saját értékét fogja háttérbe szorítani.²⁶

E megfontolásnak módszertani következményei is vannak, például az eszmetörténeti vizsgálódások vonatkozásában. Egy adott szerző adott művének – vagy akár egy kutatási irány vagy hagyomány – tudományos értékét nem mérhetjük kizárólag azon, hogy a fenti szerepek közül melyiket vállalja a szerző. Már csak azért sem, mert a szerző saját, olykor manifeszt szerepválasztása is csak a társadalmi körülmények összefüggéseiben nyer jelentést, ráadásul ki van téve az utódok folyamatos újra-értékelésének. Jó példa erre éppen a jogtudat-kutatások iránya, mellyel szemben már az 1970-es-’80-as években megfogalmazódott a nyugati irodalomban az ‘instrumentalizmus’ kritikája, mely egyúttal a ‘társadalmi mérnök’ szerepének

²¹ Ld.: BADÓ Attila: Jerome Frank. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 211–220.

²² H. SZILÁGYI István: Karl N. Llewellyn. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1999. 245–254.

²³ A CLS mozgalmanak formálódásáról és célkitűzéseiről ld.: SZABADFALVI József: Előszó. Útkeresések a mai angol-amerikai jogelméletben. In: SZABADFALVI József (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1996. 1–16. 5–11. valamint Roberto Mangabeira UNGER: A kritikai jogi mozgalom. In: SZABADFALVI József (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1996. 101–126.

²⁴ A weberi szociológia ilyen irányú bírálatára ld.: Leo STRAUSS: *Természetjog és történelem*. (Ford.: LÁNCZI András). Budapest: Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 1999.

²⁵ Ld.: Gunnar MYRDAL: *Érték a társadalomtudományban. Válogatott módszertani tanulmányok*. (Paul STREETEN szerk. Ford.: ERDÉLYI Ágnes). Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972. 143–151.

²⁶ Miként Myrdal megjegyzi: „A társadalomelmélet és a gyakorlati politika közötti logikai viszony e koncentrált elemzése érthetővé fogja tenni, miért vagyok kénytelen bevallani, hogy egyetlen olyan nagyobb munkát sem olvastam, és magam sem írtam ilyet, mely teljesen kielégítene a tekintetben, hogy megválaszolja azokat a kérdéseket, hogy tulajdonképpen hogyan kell kezelni a tényeket és az értékeléseket a társadalomtudományban. A helyzet azonban, melyben egyikünknek sem sikerül eszményi megoldást elérnie, nem szolgált okot arra, hogy – munkamódszereink tökéletesítésével – ne is törkedjünk rá.” MYRDAL: uo. 148. Bár Myrdal azon elképzelése, hogy az értékek metafizikai aspektusának vizsgálata „megspórolható” lenne a társadalmi érdekek szociológiai vizsgálatával, erősen kétséges. Az azonban nyilvánvaló, hogy ha elvetjük a naív realizmus elképzelését az ‘objektív’ valóságról, akkor a tudományos ismeretek kritériuma az elfogulatlan, és szigorú ellenőrzöttség lesz, ami a gyakorlati filozófia szempontjából rangban a ‘vélekedések’ – vagy Myrdal terminológiájával: ‘elképzelések’ – fölé emeli azokat. Vö.: Evandro AGAZZI: *A jó, a rossz és a tudomány*. Pécs, Jelenkor Kiadó, 1996.

elutasítását' is involválja.²⁷ Ezt a sommás értékelést azonban a volt szocialista országok tekintetében olyan szerzők is árnyalják ma már, akik szerepfelfogásukat tekintve a 'társadalomkritikai' állásponttal azonosítják magukat.²⁸

A további, s messzire vezető etikai és tudományfilozófiai fejtegetéseket mellőzve itt csupán azt szeretném rögzíteni, hogy ami a jelen szerzőt illeti – az előrebocsátottak fényében már bizonyára nem meglepő módon – a 'megértő szociológia' megközelítésének híve.

A dolgozat tehát e szemlélet jegyében törekszik számba venni, és egységes elméleti keretbe foglalni a hazai jogszociológia terén folytatott jogtudat-kutatások, illetve a kapcsolódó társadalomtudományi kutatások eredményeit, hogy ezzel elősegítse a további vizsgálódások összehangolását, azok tematikus és módszertani kérdéseinek megfogalmazását. E célkitűzés így megkívánja (1) a jogtudat honi jogszociológiai és társadalomtudományi vizsgálatának történeti áttekintését, (2) egy a jogtudat fogalma köré épített, fogalmilag kellőképpen tisztázott és teherbíró elméleti keret kidolgozását, (3) az eddigi kutatások során nem vagy kevésbé vizsgált problémák meghatározását, (4) végezetül a módszertani tapasztalatok és a felmerült metodológiai kérdések tárgyalását.

Ezeken az alapvetően elméleti vizsgálódásokon túl, (5) az eddigi kutatási eredmények tartalmi összegzésére is kísérletet tesz a tanulmány, vagyis annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy mi az, amit közel fél évszázad vizsgálódásai nyomán több-kevesebb biztonsággal megállapíthatunk a magyar lakosság jogtudatáról és annak változásairól.

2. A kutatás módszere

A kutatás módszere a célkitűzésekhez és a tárgy inherens multidiszciplináris természetéhez igazodva, nyilván egy komplex módszer. Ennek az összetettségnek a lényegét az alkalmazott metódusok tárgyhoz illeszkedő kölcsönös korlátozottsága adja, amit ugyanakkor a szinergizmusukból fakadó magyarázóerő sokszorozódása kompenzál. Az egyik összetevő a történeti (tudomány- és általás társadalomtörténet), illetve az eszmetörténeti vizsgálódások metódusa, a másik a fogalmi elemzés, a harmadik pedig az összehasonlító módszer.

2.1. Történeti és eszmetörténeti módszer

A történeti, és különösen az eszmetörténeti kutatások ismeretelméleti nehézségeivel tisztában van a jelen szerző, és maga is igyekezett számot vetni ezekkel korábbi munkáiban.²⁹ A történelemről ugyanis sokféleképpen lehet írni. S ez nem csak azért van így, mert a történeti megközelítés nagyon sok különböző történelemfilozófiai álláspontot és kutatási módszert foglal magába. Valójában az nem is lehet másként, hiszen nincs egy „történelem feletti” pont, ahonnt az eseményeket „objektíve” szemlélhetné a megfigyelő. A történészek tehát sohasem „a” történelmet írják le, hanem egyszerűen a múltból szóló történeteket írnak.³⁰ A „történetírás”

²⁷ Lásd pl.: Zenon BANKOWSKI, Geoff MUNGHAM: *Images of Law*. London, Routledge & Kegan Paul, 1976. 19–20. Roman TOMASIC: A note on KOL Research. In: Roman TOMASIC: *The Sociology of Law*. London, Sage, 1987. 116–118. 118.

²⁸ „A szocialista államokban a jog emancipációja után, a jog útján megvalósítandó társadalmi szabályozás modelljének következtében érdekessé és lehetségessé váltak a jogtudattal kapcsolatos kutatások. Az ideológiai meghatározottságú jogelmélettel szemben megfogalmazott kutatási programok kritikai potenciállal rendelkeztek. Olyan valóságról tudósítottak, amely sok szempontból szemben állt a hivatalos társadalomképpel. Egy jogidegen kultúráról, a jogkerülés mintázatairól, alacsony jogismeretről tájékoztattak.” FLECK Zoltán: A kutatás elméleti háttere. In: FLECK Zoltán, KISS Valéria, TÓTH Fruzsina, NEUMANN László, KENÉZ Anikó, BAJNOK Dávid: *A jogtudat narratív értelmezése*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2017. 59–60.

²⁹ Vö.: H. SZILÁGYI István: *A jogi antropológia főbb irányai*. Budapest: Szent István Társulat, 2005. 14–17. H. SZILÁGYI István: Történeti elmélettörténet. Néhány megjegyzés Szabadfalvi József „Jogbölcseleti hagyományok” című könyvéhez. 47 *Magyar Jog* (2000) 1. 56–59.

³⁰ Ld.: Hayden WHITE: *A történelem terhe*. Budapest, Osiris, 1997.

ezért voltaképpen sokkal találóbb elnevezése annak, ami a történészek csinálnak, mint a „történelemtudomány”, mert rámutat arra, hogy van valami közös a történészek és az írók mesterségében.³¹ Kissé sarkítva a dolgot, azt is mondhatnánk, hogy a történetírás egy sajátos irodalmi műfaj. E különösség egyik aspektusa, hogy a történész nem alakíthatja szabadon a szüzsét, mivel a történelmi hűség kritériuma megköveteli tőle a múlt eseményeinek a lehető legpontosabb és részletesebb ismeretét. Ebben a vonatkozásban a történetírás szerkezete valóban nagyon hasonlít a természettudományok Thomas Kuhn által bemutatott kumulatív struktúrájához.³² Hiszen a történész számára az előző tudásművek által felhalmozott ismeretek szolgálnak alapul. Energiájának nem kis részét ezért ennek a folyton növekvő ismeretanyag elsajátítására és bővítésére kell fordítania. A ‘történelmi hűség’ azonban nem az egyetlen műfaji követelmény.

A történelmi tárgyú írásoknak egy más, nehezebben meghatározható szempont szerint is hitelesnek kell lenniük. Az autentikusságnak ez a követelménye egyszerűen abból fakad, hogy a történelmi írások emberekről és emberekhez szólnak. Az egykori történetírók nagyon is tisztában voltak mesterségüknek ezzel az oldalával. Úgy vélték, hogy a történelmi eseményeket azért kell feljegyezni és megörökíteni, hogy a kiváló emberek nagyszerű tetteiről az utódok példát vehessenek, és hogy a talmi nagyságok dicstelen bukásából okulhassanak. A történelem tanítását ezért az erkölcsi nevelés részének tartották. Erre utal Cicero mondása is: *Historia est magistra vitae*.

Az eszmetörténelmi vizsgálódások esetén tovább bonyolítja – vagy gazdagítja, ha úgy tetszik – a fentiekben vázolt képet, hogy a különböző szerzők nagyon eltérő álláspontokat foglalnak el a kutatás tárgyát képező „eszmék” természetét illetően. Az egyik végletet azok az elképzelések alkotják – nevezzük itt ezeket most ‘materialista’ felfogásnak –, amelyek szerint az eszmék az emberi gondolkodás (ami egy alapvetően anyagi folyamat) termékei, tehát kvázi tárgyak.

A másik póluson – nevezzük itt ezt most ‘idealista’ felfogásnak – azok a nézetek állnak, amelyek szerint az eszmék az emberi gondolkodástól függetlenül léteznek (egy, a tapasztalati világtól független „szellemi világot” alkotva), vagyis kvázi alanyok. Az eszmék tehát csak leképeződnek, koronként változó formában „tükröződnek” az emberi gondolkodásban.

Valahol e két véglet között helyezkednek el azok a megközelítési módok – nevezzük itt most ezeket ‘realista’ felfogásnak –, amelyek a gondolkodás, a megismerés folyamatszerűségét hangsúlyozzák. E folyamat során a megismerő és a megismerés tárgya kölcsönösen alakítják egymást, s az eszmék hol kvázitárgyként, hol kvázialanyként jelennek meg.³³

Tömörebben megfogalmazva a dolgot, míg a ‘materialisták’ úgy vélik, hogy az emberek (a társadalom) hozzák létre és alakítják az eszméket, addig az ‘idealisták’ szerint az eszmék már eleve léteznek, s az emberek csak felismerik azokat, s esetleg hozzájuk igazítják életüket; a ‘realista’ felfogás szerint az emberek és az eszmék kölcsönhatásban állnak egymással.

A jelen szerző a ‘realista’ felfogáshoz csatlakozik, bár világosan látja, hogy realistának lenni nem könnyű. Nehéz hitelesen leírni és magyarázni a társadalom és a tudományos eszmék kölcsönhatásának folyamatát, noha a hermeneutika és a tudománysszociológia eredményei immár egyre kidolgozottabb útmutatást adnak ehhez.³⁴

Szerencsére azonban a jelen dolgozat estében szó sincsen ‘eszmetörténelmi mélyfúrásokról’, hanem csupán a fogalmi analízis kellően előkészített materiájának

³¹ Ld. Hayden WHITE: A történelem poétikája. A narratológiai kihívás a történetírásban. 16 *Aetas* (2001) 1. 134–164.

³² Vö.: Thomas S. KUHN: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Osiris, 2000.

³³ Vö.: VARGA Csaba: A történelemfilozófia tudományelméleti problematikája. In: VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 157–167.

³⁴ Vö.: Hans Georg GADAMER: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1984. VARGA Csaba: Kérdőjelek a jelentésben. In: VARGA (2005) i. m. 227–296.

előállításáról. Ugyanakkor azonban az ‘elfogulatlanságra törekvés’ fentebb vázolt kritériumaihoz igazodva további értékvállalások tisztázására lesz szükség.

2.2. Az analitikai metódus

Ami a fogalmi elemzés módszerét illeti, ennek a kutatáshoz rendelt célja, hogy egy sajátos multidiszciplináris diszkurzív tér konceptuális horizontját felfeszítse. Egy ilyesfajta vállalkozás igazi buktatója nem csupán abban rejlik, hogy tetemesen megnövekedett tárgyi ismeretanyaggal kell dolgozni, hanem hogy a multidiszciplináris diszkurzív térbe bevont fogalmak – amelyek éppen e bevonódás folytán új konnotációkra tesznek szert – ne veszítsék el kapcsolatukat az eredeti jelentésükkel.³⁵ E nehézséget valamelyest csökkenti, hogy a konceptuális analízis anyagául szolgáló empirikus kutatások módszertanának problémáit a dolgozat egy külön fejezete tárgyalja.

2.3. Az összehasonlító módszer

Az összehasonlító módszer alkalmazása a magyar jogi kultúra, illetve a magyar lakosság jogtudatának jobb megismerésének kutatási célkitűzéseire rendelődik. A cél tehát nem a magyar jogrendszer fejlesztése vagy jobbítása, hanem a jogrendet átható és magába foglaló kulturális, társadalmi közeg, a ‘laikus jogi kultúra’ megértése. Ennek mindjárt a kezdetekben való leszögezése azért szükséges, mert az összehasonlítás sokféle módszere közül a kitűzött cél – tehát, hogy a gyakorlati (jogfejlesztés, jogharmonizáció), vagy elméleti (az adott jogrendszer, vagy általában a jog működésének jobb megértése) – természetéhez igazodva kell választanunk az összehasonlítás sokféle módszere közül.³⁶

A jogösszehasonlítás rendelkezésre álló módszerei³⁷ közül kutatásunk céljára tekintettel az ún. *law-in-context* metódusával végzett vizsgálódások jönnek számításba elsősorban. E módszer elkerülhetetlenül magában foglalja a történeti dimenzió vizsgálatát, de a jog kurrens társadalmi környezetére összpontosít, beleértve ebbe a kulturális, gazdasági, lélektani, vallási és egyéb tényezők figyelembevételét, amennyiben ezek lényegesnek tűnnek.³⁸

Végezetül az összehasonlítás szintjének meghatározását kell elvégeznünk.³⁹ Ami az összehasonlításba bevont jogrendszerek, illetve országok körét illeti, kézenfekvően adódik, hogy elsősorban a kontinentális Európa országai jönnek szóba, különös tekintettel a Közép- és Kelet-Európa államaira. Függetlenül attól, hogy aktuálisan az Európai Unió tagállamai közé tartoznak-e vagy sem, hiszen az ilyesfajta politikai határvonások változásai csak hosszabb távon

³⁵ Az analitikai módszer jogtudományon belüli alkalmazásának közismert példája Wesley Newcomb Hohfeld nevéhez fűződik. Wesley Newcomb HOHFELD: *Fundamental Legal Conceptions, as Applied in Legal Reasoning*. New Haven: Yale University Press, 1919. A hazai jogelméletben az analitikai módszer multidiszciplináris viszonylatban való alkalmazására tett úttörő kísérletként ld.: FALUSI Márton: *Jog és irodalom, haza és haladás a magyar eszmetörténetben*. Budapest, Magyar Művészeti Akadémia, 2018.

³⁶ Ld.: PÉTERI Zoltán: Célok és módszerek a jogösszehasonlításban. In: FEKETE Balázs – KOLTAY András (szerk.): *Péteri Zoltán: Jogösszehasonlítás. Történeti, rendszertani és módszertani problémák*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 2010. 154–167. FEKETE Balázs: A jogösszehasonlítás céljai. In: FEKETE Balázs: *A modern jogösszehasonlítás paradigmái. Kísérletek a jogösszehasonlítás történetének új értelmezésére*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2011. 206–208.

³⁷ Mark Van Hoecke az empirikus összehasonlító jogi kutatások öt, egymásra vissza nem vezethető, de egymással kombinálható módszerét különbözteti meg: (1) a funkcionális, (2) az analitikai, (3) a strukturális, (4) a történeti és végül (5) a ‘law-in-context’ módszert. Mark Van HOECKE: *Methodology of Comparative Legal Research*. 1 *Law and Method* (2015) 26, 1–35.

³⁸ HOECKE, *i. m.* 29.

³⁹ Vö.: HOECKE, *i. m.* 21–27. FEKETE Balázs: A jogösszehasonlítás magyarországi történetének és alkalmazásának alapkérdései. In: JAKAB András – MENYHÁRD Attila: *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal*. Budapest, HVG–ORAC, 2015. 442–450, különösen 442–446.

befolyásolják az adott politikai közösség, nemzet jogi kultúráját. Ugyanakkor itt ismét hangsúlyoznunk kell, hogy nem általában a jogi kultúra, hanem azon belül is a 'laikus jogi kultúra' összevetését szolgáló empirikus kutatások érdekesek számunkra.⁴⁰

3. A jogtudat-kutatások elméleti kérdéseinek áttekintése⁴¹

A következő vázlat igyekszik feltérképezni a jogtudat-kutatások fontosabb elméleti csomópontjait, melyeket a dolgozat következő részeiben részletes elemzés alá vonunk. A gondolatmenet a jogtudat jelenségének egy heurisztikus, strukturális modelljén alapul, a kifejtés pedig a később részletesen bemutatott hazai kutatásokra utal elsősorban, s a külföldi szerzőkre csak néhány olyan elméleti probléma kapcsán, ahol ez elkerülhetetlennek látszott.

3.1. A jogtudat két szintje

A fogalmi analízis kiindulópontjául a jogtudat egyéni és társadalmi szintjének megkülönböztetése kínálkozik. Ezt a distinkciót – természetesen az uralkodó marxista társadalomtudomány, s közelebbről a marxista jogelmélet fogalmi kereteire tekintettel – az 1970-es években dolgozta ki a hazai jogszociológia,⁴² ami részben magyarázza, hogy az egyénnel szembeállított „társadalmi” bizonyos fokig meghatározatlan maradt. Ennek oka az volt, hogy bár a kutatók számára világos volt, hogy a társadalmi rétegződésnek nagy jelentősége van a szocialista társadalom viszonyai között is, de a politikai ideológia szintjén vágyott 'osztály nélküli társadalom' képzete, valamint a hagyományos közösségek lerombolásának, illetve a spontán csoportképződés akadályozásának tényleges politikai gyakorlata egyaránt abba az irányba hatott, hogy a „társadalmi” szint fogalmát az 'össztársadalmi', vagyis állami szinttel azonosítsák. Az egyéni és társadalmi szint elválasztása tehát egyúttal kimondatlanul azt a képet sugallta, hogy az egyén minden további közvetítő csoport közbejötté nélkül, közvetlenül kapcsolódik a társadalmat képviselő államhoz.⁴³ Az egyénnek a társadalomhoz mint legátfogóbb csoporthoz való kapcsolata efféle felfogásának túlzottan leegyszerűsítő voltaival valójában már akkor tisztában voltak a kutatók, a jelen fejtegetésünk szempontjából azonban azt elfogadhatjuk kiindulópontként azzal, hogy a gondolatmenet későbbi részében még felbontjuk e szimplifikált viszonylatot.

A jogtudat társadalmi szintjével kapcsolatban viszont még egy további pontosításra is szükség van. Látnunk kell, hogy a jogtudat társadalmi szinten másképpen kapcsolódik a (politikai) közösséget mint egészét képviselő intézményi réteghez – amit szokásosan az állammal vagy a kormányzattal azonosítunk –, mint az egyéni jogtudat az egyénhez mint társadalmi és pszicho-fizikai realitáshoz. Szemben az egyénnek a saját jogtudatához való kapcsolatával, az állam egyáltalán nem kizárólagos hordozója és alakítója a társadalmi jogtudatnak. Míg az egyén viselkedéséből elvileg rekonstruálható az egyén jogtudata, addig az állami szervek „tevékenységéből” nem következtethetünk a társadalom jogtudatára minden

⁴⁰ Az ezredfordulón kibontakozó *Comparative Legal Cultures* kutatások egyik problémája éppen e határvonás elmulasztása, hiszen az olyan – a pozitív jog rendszerén egyébként nyilván kívülálló – professzionális jogi kultúrához tartozó elemek mint a jogi érvelés, a jogi döntéshozatal vagy a jogi döntések stílusának összevetését, nem választották el a nem-jogászok joggal kapcsolatos kulturális mintáinak vizsgálatától. Jól megfigyelhető ez az összemosódás a Varga Csaba által szerkesztett reprezentatív kötet esetében is, melyben a jogász hivatás kultúráját elemző (hagyományos értelemben vett összehasonlító jogtudományi) tanulmányok keverednek a jogi antropológiai írásokkal. Vö.: VARGA Csaba: *Összehasonlító jogi kultúrák*. Budapest, Osiris Kiadó, 2000.

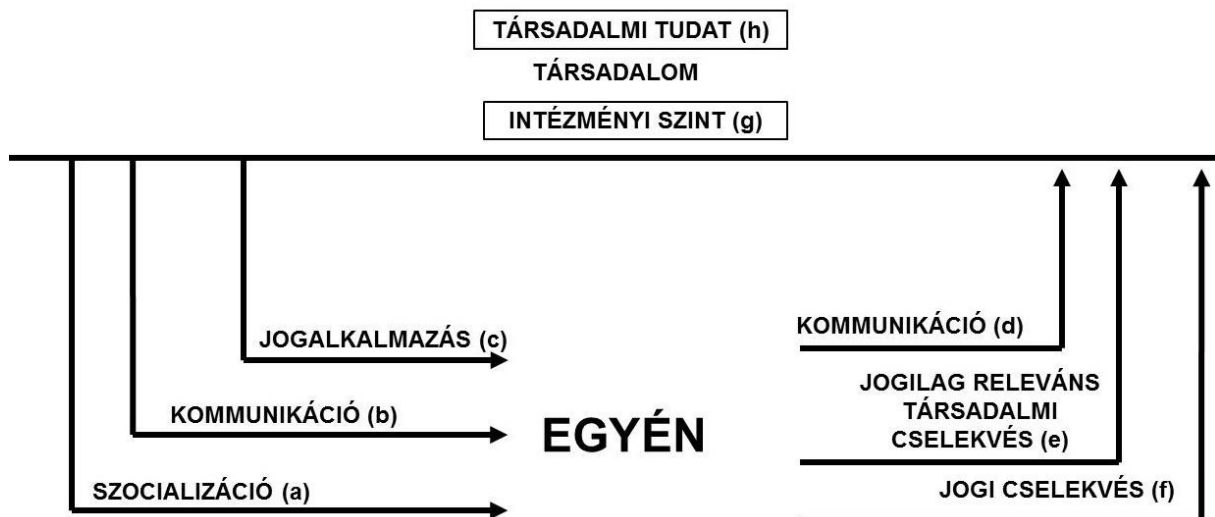
⁴¹ A gondolatmenet következő egységének korábbi verziója önálló tanulmányként megjelent: H. SZILÁGYI István: A jogtudat-kutatások elméleti problématerképe. In: H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1867–2017*. Budapest, Pázmány Press, 2018. 97–122.

⁴² Ld.: SAJÓ András: Jogi nézetek az egyéni tudatban. 17 *Állam- és jogtudomány* (1976) 3.

⁴³ E problémáról ld.: H. SZILÁGYI (2011) i. m. 324–337.

vonatkozásban, mivel ez utóbbi sokkal tágabb jelenségekört foglal magában és sokkal komplexebb összefüggésben van az államként azonosított intézményi réteggel. E problémára azonban a későbbiekben még visszatérünk.

Vessünk most egy pillantást az egyén és társadalom kölcsönhatására, amelynek az elemzés számára elkülönített aspektusait az 1. ábra mutatja.

A társadalomtól az egyén felé haladva tehát három hatásnyalábot vagy mezőt különíthetünk el a vizsgáldások e kezdeti fázisában: a szocializációt (1a), a kommunikációt (1b) és a jogalkalmazást (1c). Az egyéntől társadalom irányába mutató hatások között pedig ismét a kommunikáció (1d), valamint a jogilag releváns társadalmi cselekvések (1e), illetve a kifejezetten jogi cselekvések (1f) mezeit érdemes elválasztanunk. A társadalmi szinten pedig – a fenti fejtegetésnek megfelelően – el kell különítenünk az intézményi réteget (1g) és a társadalmi jogtudatot (1h).

Ad 1a. A szocializáció társadalomlélektanban használatos fogalmát itt némileg szűkebb értelemben használjuk. Egyrészt eltekintünk a tanulási folyamat alapvetően interaktív jellegétől, vagyis a nevelés folyamán a nevelt viselkedésének a nevelőre gyakorolt visszahatásáról, noha Seneca óta tudjuk: *homines cum docent, discunt*. Másrészt, bár a szociálpszichológiában az élethosszig tartó tanulás elképzelésének elfogadásával párhuzamosan egyre nagyobb figyelmet szentelnek a kutatók a társadalmi tanulás felnőttkori szakaszának, illetve a re-szocializáció és az „átnevelés” problémáinak, számunkra a társadalmi nevelés fiatal felnőtt kora, a szilárd egyéni identitás kialakulásával záruló első szakasza lényeges. Ez utóbbi megfontolás alapja az, hogy a jogi szocializáció felnőttkori szakaszában döntően a jogról való ismeretek és tapasztalatok a személyiség kognitív szférájában zajló felhalmozása és feldolgozása játszik szerepet, amit azonban modellünkben külön kiemeltünk a társadalmi kommunikáció és a jogalkalmazás hatásmezőjének nevesítésével.

A társadalmi nevelésnek az identitás elnyeréséig tartó szakaszában a jogi szocializáció folyamata nem válik el világos határokkal a nevelés más aspektusaitól, különösen a születéstől a pubertásig tartó korai korszakban, melyben a személyiség a tekintély és a szabályok különféle társadalmi megjelenési formáihoz való viszonyának érzelmi és akarati elemei formálódnak. A pubertást követő periódusban a személyiségfejlődés menetében aztán fokozatosan válik meghatározóvá a kognitív szféra, s ezzel párhuzamosan válnak egyre differenciáltabbá és gazdagabbá a jogi autoritásokról és a jogszabályokról szóló ismeretek, s egyúttal egyre reflektáltabbá és kritikusabbá a hozzájuk való érzelmi, morális viszonyulás. Míg a szocializáció

korai szakaszának legfontosabb ágense a család, addig a későbbiekben az iskola, a kortárscsoport és – napjainkban egyre növekvő mértékben – a média hatása lesz meghatározó.

A társadalomlélektani kutatásokban két alapvető elméleti megközelítés alapján történtek kísérletek a szocializáció jelenségeinek értelmezésére és empirikus felderítésére. Az 1970-es években a Jean Piaget munkásságára épülő ‘kognitív fejlődés’ irányzat alapjait Lawrence Kohlberg és June L. Tapp kutatásai fektették le. Ugyancsak nagyjából ebben az időben formálódott a Ronald L. Akers és Albert Bandura nevével fémjelzett „társadalmi tanulás” elmélete is. Míg az előbbi főként a személyiség kognitív fejlődésének belső dinamikáját, addig az utóbbi a külső, társadalmi hatások jelentőségét hangsúlyozta a szocializáció elméleti modelljében. A két irányzat közötti közvetítés, illetve azok elemeinek kombinálása jegyében kidolgozott ‘integrált szemlélet’ pedig az 1980-as években Ellen S. Cohn és Susan O. White műveiben jelent meg először.

Az elmúlt fél évszázad során a jogi szocializáció kutatói számos a jogtudat jelenségével összefüggő jelenség elméleti megragadását célzó fogalmat és teoretikus összefüggést tártak fel, valamint széles körben folytattak empirikus kutatásokat, amelyek a jogpolitika és a joggyakorlat számára is fontos eredményeket produkáltak.

Az előbbi körben említhetjük a jogismeret és a ‘jogértés’ (*legal reasoning*) kognitív mozzanatainak fogalmi elkülönítését az érzelmi motivációktól és értékelő jellegű attitűdöktől, valamint a jog használatának képességétől (jogi kompetencia), továbbá a jogtudat alakulásának fázisait és belső összetettségét, az ágensek és a nevelés alanyai közötti interakciók természetét feltáró elméleti konstrukciókat.

A gyakorlati jelentőséggel bíró empirikus kutatási témák között említhetjük például a jogértés és a jogi kompetencia fejlődésének vizsgálati eredményeit, amelyek municiót adhatnak a büntethetőség korhatárának megállapításáról, illetve a kiskorúak jogi eljárásba (pl.: tanúként) való bevonásáról folyó jogpolitikai vitákhoz. Szintén tanulságosak a jogi ismeretek és a joggal kapcsolatos érzelmi beállítódások kialakításában az iskola és a média szerepének felmérése során született eredmények, amelyek hasznosíthatók (lennének) a tantervek és műsorpolitikák jogi nevelést segítő fejlesztése érdekében.

A jogi szocializáció problémaköre a hazai jogszociológiában az 1970-es évektől napjainkig mind elméleti,⁴⁴ mind az empirikus kutatások⁴⁵ vonatkozásában kultivált kutatási terület, amelyen a napvilágot látott eredményeknek időnként – ha ritkán is – voltak gyakorlati konzekvenciái.

Ad 1b. A kommunikációnak a társadalmi szint felől az egyén irányában működő vetületét tekintve az első megjegyzésünk természetesen, hogy az interakció másik – a

⁴⁴ Az elméletépítés szempontjából elsőként Sajó András foglalkozott behatóan a jogi szocializáció kérdésével. Az 1980-ban megjelent *Jogkövetés és társadalmi magatartás* című könyvében ismertette a ‘kognitív fejlődés’ irányzata által kidolgozott koncepciót. Az 1990-es években a Kohlbergi elmélet kritikája és az alternatív teoretikus irányokban való tájékozódás szempontjából jelentősek volt Vajda Zsuzsanna és Váriné Szilágyi Ibolya kutatásai. Váriné a 2010-ben publikált monográfiájával a hazai kutatások meghatározó szaktekintélyévé vált. SAJÓ András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. VAJDA Zsuzsanna: Az erkölcsi ítélet fejlődésének kutatása Piaget és Kohlberg után. 54 *Magyar Pszichológiai Szemle* (1999) 3. 239–356. VÁRINÉ Szilágyi Ibolya: *Jogtudatról – alulnézetben*. Budapest, l’Harmattan, 2010. Az elméleti fejlemények legfrissebb áttekintésére ld.: PINCZÉS-PRESSING Zsuzsanna – FÜLÖP Márta: A morális fejlődés és a jogi szocializáció: elmélet és tapasztalat. In: HUNYADY György – BERKICS Mihály (szerk.): *A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013.

⁴⁵ Már a fizikai dolgozók jogtudatának vizsgálatára 1975–76-ban lefolytatott kutatás kérdőívében szerepeltek a válaszadók neveltetésére vonatkozó kérdések, de a jogi szocializációra összpontosító első kutatást Léderer Pál és Sajó András végezte tíz budapesti és pécsi középiskola egy-egy negyedik osztályának tanulói, elérhető szüleik és tanáraik körében 1982-ben. Az 1990-es évektől Váriné kutatta az általános- és középiskolás fiatalok jogtudatának alakulását. SAJÓ András – SZÉKELYI Mária – MAJOR Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról*. Budapest, MTA ÁJTI, 1977. LÉDERER Pál – SAJÓ András: *Kutatási összefoglaló a jogi szocializáció vizsgálatáról*. Kézirat. Budapest, 1984. VÁRINÉ *i.m.*

kormányzat felől nézve: *feed back* – irányát az általunk javasolt modellben ugyancsak különválasztottuk (1d), melynek tárgyalására alább kerítünk sort. A most vizsgálandó viszonylatban tehát elsősorban az állami intézmények által a tömegtájékoztatás különféle csatornáin keresztül az állampolgárok felé küldött, jogról szóló információk áramlására gondolunk. Tartalmilag ez felöli a tételes jogi szabályok kihirdetésétől és közzétételétől kezdve, a bírósági döntések megismerhetőségén át, a jogalkotó és jogalkalmazó szervek felépítésére és működésére vonatkozó információkig a joggal kapcsolatos ismeretek rendkívül változatos körét. A kommunikáció folyamata szempontjából pedig alapvetően a közvetett és egyirányú kommunikáció közismert problémái merülnek fel a jogi információkhoz való hozzáférés biztosítása – a jogállam és a jogbiztonság feltételeként, illetve a jogi nevelés és az esetleges ‘jogi propaganda’ eszközeként –, az információk szelekciója, sőt az esetleges dezinformáció, manipuláció lehetőségének vizsgálatakor. Ráadásul ezek a kérdések a különböző médiumok – nyomtatott sajtó, rádió, mozgóképfilm, televízió, internet stb. – információs szerkezetének és hatásmechanizmusainak összefüggésében még komplexebb formát öltenek.

Ugyanakkor látni kell, hogy a kommunikáció eleme valójában az általunk kiemelt összes aspektusban megjelenik valamilyen formában. Például a jogi nevelésben – mint arra fentebb utaltunk – a média lényeges ágens-együttesként tűnik fel. A felek közötti kommunikáció természetesen szintén fontos mozzanata a jogalkalmazásnak, miként az nyilvánvaló az egyéni vélemény kifejezése, illetve a jogi vagy jogilag releváns egyéni társadalmi cselekvések esetében is. E megfontolásra tekintettel válik világossá, hogy az általunk most kiemelt empirikus kutatások csupán szűk területét képezik a kommunikáció jogban játszott szerepének feltárására irányuló elméleti és tapasztalati kutatások tágas mezejének.

Az 1960-as–’80-as években többek között Jürgen Habermas, Niklas Luhmann, Günther Teubner, Jacques Derrida és Jean Baudrillard munkássága állította az európai társadalomelméletben a kommunikáció jelenségét a kutatások homlokterébe. Az 1990-es években David Nelken a ‘jog mint kommunikáció’ (*law as communication*) kutatási mezejének kijelölésékor igyekezett ezt az európai társadalomelméleti hagyományt szintetizálni az angolszász jogtudomány 1980-as évektől izmosodó új irányjaival, elsősorban a ‘jog és nyelv’,⁴⁶ valamint a ‘jog és irodalom’⁴⁷ törekvéseivel. Az empirikus jogszociológiai kutatásokra azonban ezek a társadalomelméleti, jogelméleti eredmények csupán évtizedes késéssel, s gyakran inkább a módszertani megfontolások kerülőújtjain keresztül hatottak. Így a bennünket most közelebről érintő terület – a jog társadalmi kommunikációja – tapasztalati vizsgálata is a jogszociológián belül az 1960-as években kialakult úgynevezett KOL-kutatások (*Knowledge and Opinion about Law*) tematikájába illeszkedett, melynek elméleti háttérét a kortárs politikai szociológia, szociálpszichológia és kommunikáció-elmélet középszintű teóriái képezték.

Hasonló képet fest a hazai kutatás helyzete is, leszámítva a további megkésettiséget és töredezettséget: a társadalomelmélet német hagyományának recepciója zajlott le legkorábban, már az 1990-es években,⁴⁸ míg a francia vonulat befogadása még napjainkban is folyamatban van. A ‘jog és irodalom’ irányzata szintén a ’90-es években kezdett meghonosodni,⁴⁹ míg a ‘jog

⁴⁶ A ‘jog és nyelv’ nemzetközi fejleményeinek legfrissebb áttekintésére ld. VINNAI Edina: *Jog és nyelv – nyelv és jog*. In: FEKETE Balázs – FLECK Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 65–114. VINNAI (2017) *i. m.*

⁴⁷ A külföldi fejlemények ismertetésére ld.: NAGY Tamás: *Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben*. 63 *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica* (2003) 15. H. SZILÁGYI István: *Jog és irodalom*. (Habilitációs előadás). 6 *Iustum Aequum Salutare* (2010) 1. 5–27.

⁴⁸ Ebben a vonatkozásban kiemelkedő jelentőségű volt Pokol Béla, Karácsony András és Cs. Kiss Lajos munkássága. Ld.: POKOL Béla: *A jog szerkezete*. Budapest, Gondolat – Felsőoktatási Koordinációs Iroda, 1991. Uő.: *Társadalomtudományi trilógia I-III*. Budapest, Századvég, 2004–2006. Cs. KISS Lajos – KARÁCSONY András (szerk.): *A társadalom és a jog autopoetikus felépítettsége*. Budapest, ELTE ÁJK, 1994.

⁴⁹ A ‘jog és irodalom’ területén folyó legjelentősebb kutatások Kiss Anna, Nagy Tamás és a jelen szerző nevéhez fűződnek. Ld.: KISS Anna: *Bűnbe esett irodalmi hősök*. Budapest, Publicitas Art Kft., 2008. NAGY Tamás: *Josef*

és nyelv' területén csak jóval az ezredfordulót követően kezdődtek meg a kutatások.⁵⁰ Ezeknek az elméleti irányoknak a Nelken által javasolt szintézise pedig eddigelé meg sem fogalmazódott a hazai elméleti jogtudomány művelői körében.

Mindezekről az elméleti erőfeszítésektől ugyancsak függetlenül kezdődtek meg az 1960-as évek végétől a magyar jogszociológiában és kriminológiában a média jogismeret, ⁵¹ illetve a joggal kapcsolatos attitűdök befolyásoló, s gyakran ellentmondásos hatásának vizsgálata. Az 1970-es és '80-as években a „jogi propaganda” eszközének tekintett televíziós műsorok hatásának vizsgálata ígéretes folytatása volt e problémakör kutatásának,⁵² azonban a következő évtizedben – összefüggésben a hazai jogtudat-kutatások 1980-as évek közepétől tapasztalható lendületvesztésével – gyakorlatilag megszakadtak az ez irányú tapasztalati vizsgálatok. Csak az ezredfordulót követően indultak újra – s egymástól nagyrészt függetlenül – az idevágó kriminológiai⁵³ és jogszociológiai kutatások.⁵⁴

Ad 1c. A jogalkalmazás „párja” az egyéni jogi cselekvések (1f) mezeje, s a kettő együtt fedi le a hagyományos felfogás szerinti jogérvényesülés – jogalkalmazás és jogkövetés – területét. A jogalkalmazás hatásnyalábja tehát elsősorban a hatóság által *ex officio* kezdeményezett eljárásokat fogja át, míg az egyéni, állampolgári jogérvényesítés esetei kerülnek az egyéni jogi cselekvésekként nevesített körbe. Erősen leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az előbbibe tartoznak a közigazgatási, rendészeti, bűnüldözői, valamint a büntető igazságszolgáltatási tevékenységek, míg az utóbbiba a magánjogi akciók és a polgári jogi bírások működése. Közelebbről nézve persze világos, hogy a modern jogrendszerekben számos olyan intézmény és eljárás működik, melyekben az *ex officio* hatósági eljárás szorosan összekapcsolódik az egyéni jogérvényesítés aktsaival – mint az nyilvánvaló például a hatósági engedélyezési eljárásokban, vagy a különféle közvetítői, békéltetői fórumok működése esetén –, így a jogalkalmazás és az egyéni jogi cselekvések elválasztása csak viszonylagos lehet.

A KOL-kutatások a múlt század utolsó évtizedeiben megerősítették a hagyományos doktrína feltevéseit, amennyiben tapasztalatosan kimutatták, hogy a jogalkalmazás során szerzett jogi tapasztalatok jelentősen befolyásolják mind az egyéni jogismeret szintjét, mind pedig a jogról kialakult vélekedéseket. A jogalkalmazás egyéni jogtudatra való – elsősorban a tényleges jogkövetés szempontjából vett – hatásának értelmezésére két teoretikus megközelítés alakult ki, melyek napjainkban is meghatározó befolyással bírnak. Az egyik a jog gazdasági elemzésének irányzata, melynek a hazai jogtudományban talán legismertebb képviselője Richard Posner. Az irányzat átfogóbb elméleti hátterét a racionális döntések elmélete adja, s a jogalkalmazás működésének leírását és értékelését pedig abból az egyszerű tézisből kiindulva

K. Nyomában. *Jogról és irodalomról*. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2010. H. SZILÁGYI István: *Jog – irodalom*. Szeged, SzTE ÁJK Összehasonlító Jogi Intézet, 2010.

⁵⁰ A 'jog és nyelv' hazai kutatásában úttörő munkát végez a Szabó Miklós által szervezett Miskolci Egyetemen működő kutatócsoport. Vö.: SZABÓ (2010) *i. m.*; SZABÓ (2015) *i. m.*

⁵¹ Már a hazai KOL-kutatások kezdetét jelentő, Kulcsár Kálmán által vezetett, 1965-ös jogismeretre vonatkozó kérdőív is tartalmazott a 'média-fogyasztásra' mint ismeretforrásra vonatkozó itemeket. Vö.: KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*. Budapest, MTA-JTI, 1967.

⁵² Ld.: DANKÁNICs Mária – ERDŐSI Sándor: *A „Kék Fény” közvéleménye. Egy közönségkutatás tapasztalatai*. Budapest, MRT TK, 1974. VI. 8. NEMÉNYI Mária–SAJÓ András: *Levelek a tv „Jogi esetek” c. műsorához*. 25 *Állam- és Jogtudomány* (1984) 2. 208–244.

⁵³ Lásd például a 2005-ben tartalom-elemzéses módszerrel végzett kutatást. BARABÁS Tünde – GYURKÓ Szilvia – VIRÁG György: *Média és igazságszolgáltatás*. In: IRK Ferenc (szerk.): *Kriminológiai tanulmányok 43*. Budapest, OKRI, 2006. 11–38.

⁵⁴ Ld. például a Kulcsár-féle kérdőív 2015-ös újra-kérdésését. GAJDUSCHEK Görgy – FEKETE Balázs: *Changes in the knowledge about the law in Hungary in the past half century*. 57 *Sociologija* (2015) 4. [a továbbiakban: GAJDUSCHEK–FEKETE (2015a)] GAJDUSCHEK Görgy – FEKETE Balázs: *A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma. Összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján*. 5 *Pro Futuro – A jövő nemzedékek joga*, (2015) 1. 11–28. [a továbbiakban: GAJDUSCHEK–FEKETE (2015b)]. GAJDUSCHEK Görgy – FEKETE Balázs: *A jogismeret befolyásoló társadalmi tényezők elemzése*. 5 *Pro Futuro – A jövő nemzedékek joga*, (2015) 2. 71–95. [a továbbiakban: GAJDUSCHEK–FEKETE (2015c)].

végzi, hogy a megfelelő kiszámíthatósággal és hatékonysággal működő jogalkalmazás „olcsóbbá” teszi a jogkövetést, és „megdrágítja” a jogsértést vagy a jog elkerülésének lehetőségeit.⁵⁵ A másik, a társadalomlélektanra alapozó megközelítés legismertebb tekintélye Tom R. Tyler. E perspektívából szemlélve a jogalkalmazás egyéni jogtudatot befolyásoló szerepe a szocializáció korábbi fázisaiban kialakult jog iránti tisztelet, bizalom – a legitimitás – megerősítésében vagy éppen meggyengítésében ragadható meg. Míg a jog gazdasági elemzése a jogalkalmazás kapcsán a jogsértő vagy jogkerülő magatartásokat költségessé – ezért a racionális mérlegelés szempontjából nemkívánatossá – tévő szankció-rendszerre összpontosít, addig a szociálpszichológiai megközelítés a jogalkalmazás igazságosságát, azonban belül is az eljárási igazságosság, a *fair play* fontosságát emeli ki.

E két alapvetően makro-szintű elmélet inspirálta kutatásokon kívül meg kell emlékeznünk azokról a törekvésekről, amelyek főként a jogi antropológia – az 1960-as–’80-as években az Egyesült Államokban Sally Falk Moore és Laura Nader munkássága nyomán kibontakozó – fejleményeiből merítenek.⁵⁶ E kutatások homlokterében a jogalkalmazás során keletkező jogi tapasztalatok létrejöttének megértése áll, és a jogalkalmazó fórumok mint ‘fél-autonóm társadalmi mezők’ működésének mikro-szociológiai elemzésére koncentrálnak.

Noha a magyar elméleti jogtudomány már az 1980-as évektől igyekezett tájékozódni a jog gazdasági elemzésének lehetőségeiről,⁵⁷ s az irányzat eredményeinek recepciója újabb lendületet vett az ezredfordulót követően, a jogalkalmazás szociológiai vizsgálata szempontjából mindaddig kevés hozadéka volt mindennek.⁵⁸ Jelentősebb kutatások zajlottak viszont a Tyler-féle szociálpszichológiai megközelítés jegyében az ‘intézményi bizalom’ témájában.⁵⁹ Miután a jogi antropológia magyar jogtudományban való meghonosítása – a ’90-es évek biztató kezdeteit⁶⁰ követően – kudarcot vallani látszik, az ehhez kapcsolható empirikus kutatások is elszigeteltek maradtak.⁶¹

Ad 1d. Zárójelben hagyva most az egyéni jogtudat problémakörét, ezzel elérkeztünk az egyéntől a társadalmi szint felé irányuló hatások számbavételéhez, és ennek körében az egyéni kommunikáció jelenségéhez. A fogalomtisztázás felé tett első lépés alighanem annak a triviális összefüggésnek a megvilágítása lehet, hogy különbség van a között, amit az emberek gondolnak, mondanak, és amiként cselekednek. A jogról való egyéni megnyilvánulás tehát nem feltétlenül tükrözi azt, amit az illető valóban gondol a jogról, és még kevésbé lehet következtetni abból arra, hogy hogyan fog cselekedni egy adott helyzetben. Ebből a belátásból két fontos következtetés adódik a jogról való egyéni megnyilatkozások vonatkozásában.

Az egyik, hogy a jogról való vélekedés – amiben szükségszerűen együtt jelennek meg valamilyen arányban a jogra vonatkozó tárgyi ismeretek és a jog értékelésének elemei – közlésével az egyén a társas lét szférájába lép, vagyis az egyéni jogi kommunikációnak politikai implikációi vannak. A jogról való vélemény megfogalmazásával és kinyilvánításával az egyén

⁵⁵ A jog gazdasági elemzésének irányzatáról, illetve a jogszociológiai kutatásokkal való összefüggéséről ld.: CSERNE Péter: *Közgazdaságtan és jogfilozófia. Rendszertelen áttekintés a jog gazdasági elemzésének elméleti és módszertani alapjairól*. Budapest, Gondolat, 2015.

⁵⁶ A jogi antropológia eredményeinek bemutatására ld.: H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jog és antropológia*. Budapest, Szent István Társulat, 2005.

⁵⁷ Vö.: HARMATHY Attila – SAJÓ András: *A jog gazdasági elemzése. Válogatott tanulmányok*. Budapest, KJK, 1984.

⁵⁸ Noha itt érdemes megemlítenünk Gajdushek György kutatásait, melyek ugyan közvetlenül nem kapcsolódnak a jog gazdasági elemzésének elméleti megközelítéséhez, de mégis rokoníthatóak azzal, lévén, hogy a hatósági szankció-alkalmazás problémáira koncentrálnak. Ld.: GAJDUSCHEK György: *Rendnek lenni kellene. Tények és elemzések a közigazgatás ellenőrzési és bírságolási tevékenységéről*. Budapest, KSZK-MKI, 2008.

⁵⁹ Ld.: BODA Zsolt (szerk.): *Bizalom és közpolitika: Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* Budapest, Argumentum, MTA TK Politikatudományi Intézet, 2016.

⁶⁰ Ld.: H. SZILÁGYI (2005) *i. m.*

⁶¹ A jogalkalmazás antropológiai vizsgálata kapcsán az egyetlen fontosabb kutatás: LOSS Sándor – H. SZILÁGYI István: „A cigány per”. *6 Beszélő* (2001) 4. 94–100.

belép a közvéleménynek – Gabriel Almond és Sydney Verba kifejezésével élve – az állampolgártól a kormányzat felé, „felfelé” áramló folyamatába, egyúttal részesévé válik a politikai kultúra formálásának. A jogtudat – vagy az alább általunk javasoltak szerint: a jogi kultúra – és a politikai kultúra szoros összefüggése tehát már az egyéni kommunikáció szintjén is világossá válik.

Másfelől a fenti megfontolásoknak egyfajta módszertani óvatosságra kell inteniük a kutatókat: az egyéni jogtudat vizsgálata szempontjából nem feltétlenül megbízható egyedül a vizsgált személy véleményét kérni,⁶² anélkül, hogy megkísérelnénk megfigyelni tényleges viselkedését. Ebből adódik, hogy e területen különösen fontosak a mikro-szociológiai vizsgálatok.

Ezt a következtetést támasztja alá az is, ha számításba vesszük az egyéni szintű kommunikáció interaktív természetét, ami viszont túlmutat a modell-építésünk e fázisán, hiszen a társadalmi élet „földszintjén” zajló diskurzusok vizsgálatánál nem tekinthetünk el a kontextust adó strukturális elemek – társadalmi rétegződés és csoportképződés, szervezeti formák, társadalmi mezők – vizsgálatától sem.

Az egyéni jogi kommunikáció nemzetközi kutatásai szempontjából nagyon jelentősek voltak az 1980-as évektől megélenkülő, jogi antropológiai indíttatású Egyesült Államokbeli kutatások. A hazai jogszociológia ’70-es évek végén már számot vetett a fent jelzett elméleti kérdésekkel,⁶³ de az egyéni jogi kommunikáció mikro-szociológiai vizsgálatai – kezdetben a csoport-kutatások ideológiai akadályai, később a jogi antropológia félbeszakadt recepciója folytán – mindmáig váratnak magukra.

Ad 1e. A jogilag releváns társadalmi cselekvések körében mindjárt érdemes elkülönítenünk a jogsértő magatartásokat és a jog elkerülését célzó cselekvéseket. A jogsértések formái és – ami a jogtudat-kutatás szempontjából még fontosabb – a mögöttük álló motivációk tekintetében igen változatosak lehetnek. Az egyik szélsőséggént említhetjük a joggal való tudatos, politikailag vagy erkölcsileg motivált, nyílt (de erőszakmentes), demonstratív szembefordulás, a polgári engedetlenség esetét. A másik véglet lehet, mikor a jogsértés oka egyszerűen a jog nem ismerete (*ignorantia iuris*). Ezek közzé helyezhető a ‘jogtól való elidegenedettség’, az ésszerű mérlegelés, az érzelmi befolyásoltság, a ‘szándék’ vagy az ‘akarat hibája’ – illetve ezek valamilyen kombinációja – folytán bekövetkező jogsértő magatartások nehezen áttekinthető tömege, amiben az egyes jogágak felelősségi-rendszerei igyekeznek dogmatikai szinten „rendet vágni”.

A jogsértések mögött álló tudati tényezők vonatkozásában nem alakult ki a nemzetközi irodalomban sem átfogó, középszintű elmélet, hanem a KOL-kutatások a jognak való engedelmség korábban bemutatott elméleti irányainak – a szociálpszichológiai, illetve a racionális döntések teóriájának – valamilyen derivátumaira támaszkodva, az egyes jogágak felelősségi-rendszeréhez igazodva vizsgálták ezeket. E kutatásokban – morális és politikai súlyára tekintettel – természetesen a kriminológia játssza a vezető szerepet, s a jogsértések motívumainak tapasztalati feltárása és elemzése jóval szerényebb figyelmet kap a polgári és a közigazgatási jog terén. Hasonló helyzet alakult ki a hazai jogtudományban is,⁶⁴ hozzáteve

⁶² Különösen a *survey*-típusú, kérdőíves vizsgálatok esetében merül fel élesen ez a probléma: a megkérdezett nem azt válaszolja, amit gondol egy bizonyos kérdésről, hanem azt, amit úgy véli, hogy általában „elvárható”, „politikailag korrekt” stb.

⁶³ Ld.: SAJÓ (1980) *i. m.*

⁶⁴ A kriminológia terén az egyik első kutatásként ld.: VÍGH József–TAUBER István: A bűnözés megelőzése és a jogtudat egyes problémái. In: SZÜK László (szerk.): *A bűnmegelőzésről I. Tanulmánykötet*. Budapest, Igazságügyi Minisztérium, 1983. 64–111. Az ezredfordulót követően pedig pl.: KEREZSI Klára: Vélemények a bűnről és a büntetésről – egy lakossági attitűdvizsgálat tapasztalatai. In: IRK Ferenc (szerk.): *Kriminológiai tanulmányok 43.* Budapest, OKRI, 2006. 203–240. A családjog vonatkozásában végezett kutatást Boros László és Sajó András egy 1976–’77-ben reprezentatív mintára: BOROS László: *A család és a családi jog megjelenése az állampolgárok*

ehhez, hogy a jogalkotás és a *policy making* hatékonyságának növelése érdekében az utóbbi időben a polgári és a közigazgatási jog terén is egyre gyakrabban merül fel igényként, hogy empirikus vizsgálatokkal kísérleljék meg felbecsülni a szabályozás alanyainak várható reakcióit.⁶⁵

Ami a jog elkerülését célzó viselkedést illeti, az lényegében az egyénnek azt a törekvését jelenti, hogy a jog eszközei helyett más konfliktus-megoldási módokat keressen. Ezek egy része a 'jog árnyékában' működő közvetítői, békéltetői fórumok, más része azonban az állam jogától nagyrészt vagy teljesen független közösségi, vagy csoport-szinten működő, kevésbé formalizált intézmények, hagyományos eljárások vagy a társadalmi gyakorlat sajátos mintázatai.⁶⁶

Az állami joggal funkcionálisan egyenértékű konfliktuskezelési mechanizmusok és eljárások, illetve az azokat igénybevevők motívumainak vizsgálata hagyományosan a jogi antropológia érdeklődési körébe tartozott. Innen került át az 1980-as években a jogszociológiába a 'nem-formális vitarendezési eljárások' (*informal justice*) témájaként, ami aztán a következő évtizedben kiegészült a 'jog árnyékában' működő békéltető vagy közvetítő eljárások, és intézmények (*restorative justice*) kidolgozása kapcsán született kutatásokkal.

A hazai jogi antropológia egyetlen – bár kétségtelenül fontos – kutatást produkált e területen az 1990-es évek végén,⁶⁷ míg a békéltető és közvetítő eljárások empirikus vizsgálata az ezredforduló után – ezek magyar jogba való bevezetésüket követően – indultak meg.⁶⁸

Ad 1f. A jogi cselekvések köre ismét két részre bontható. Egyrészt a jogi előírásoknak objektíve megfelelő „passzív” jogkövetés eseteire, másrészt mikor az egyén tudatosan, eszközként használja a jog által kínált lehetőségeket érdekei, vagy egyéb igényeinek érvényesítésére. A jog általában vett érvényesülésének és hatékonyságának szociológiai vizsgálata szempontjából az előbbi, míg a jogtudat-vizsgálatokéból az utóbbi az érdekesebb.

A „passzív” jogkövetés esetén a személy cselekvése objektíve megfelel a jogi előírásoknak, függetlenül annak motívumaitól. Itt a hangsúly tehát az egyén jogi kötelezettségeinek teljesítésén van, ami lehet a jogalkalmazó hatósági eljárás során megállapított kötelezettség (pl. az adóbevallás megfelelő időben és formában való benyújtása), illetve a magánszemélyek között létrejött (többségében polgári jogi természetű) kötelezettségek teljesítése. A jogszociológia a múlt század kezdetétől – Eugen Ehrlich munkássága nyomán – tisztában van a vita nélkül teljesebbé menő jogügyleteknek és jogi akcióknak – John Griffiths kifejezésével élve: *trouble-less cases* – a jogélet egésze szempontjából vett jelentőségével. A jogi cselekvések e tömege alkotja az 'élő jogot', noha tudjuk, hogy a „passzív”, „közömbös” jogkövetés gyakran valójában a jogot támogató más társadalmi normarendszerek – erkölcs, szokás, illem stb. – hatásának tudható be.

Ezzel szemben a jogi cselekvések másik típusa, mikor az egyén képes eszközként használni a jogot, nem csupán a jog viszonylag magas szintű ismeretét, a 'jogértést', hanem a joggal kapcsolatos sajátos attitűd, a 'jogosultság-tudat' meglétét is feltételezi. Ez utóbbi azt

tudatában/SAJÓ András: *Jogtudat, jogismeret*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1983. A közigazgatási jog terén ld.: GAJDUSCHEK (2008) i. m.

⁶⁵ Példaképpen említhetjük a 2015 júniusában az Országos Bírósági Hivatal szervezésében a polgári eljárási kódex kodifikációs munkálataihoz kapcsolódóan a budapesti ügyvédek részvételével folytatott fókuszcsoportos interjút. Ld.: H. SZILÁGYI István – BADÓ Andrea: „Ha nem vagyunk úriemberek, azzal sincs baj ...” Adalékok a magyar ügyvédség önképének vázlatához. In: H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1867–2017*. Budapest, Pázmány Press, 2018. 323–354.

⁶⁶ A társadalmi gyakorlat 'normalizáló' hatására – vagyis arra, hogy a társadalmi gyakorlat normatív hatása leronthatja a jogi szabályok magatartás-szabályozó erejét – a hazai kutatásokban elsőként a Boros – Sajó-féle 1976–'77-es vizsgálat hívta fel a figyelmet: a csekély súlyú üzemi lopások esetében a lakosság csupán 43 %-a alkalmazott volna büntetést, míg 11 %-a semmiféle helytelenítésnek nem adta jelét. BOROS – SAJÓ: (1983) i. m.

⁶⁷ Ld.: LOSS Sándor: *Romani kris a dél-békési oláhigányoknál*. Elmélet és gyakorlat. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Ius Humanum: Az ember alkotta jog*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2001. 9–22.

⁶⁸ Lásd pl.: BARABÁS Andrea Tünde: A mediáció lehetőségei a büntetés-végrehajtásban. In: VIRÁG György (szerk.): *Kriminológiai tanulmányok 48*. Budapest, OKRI, 2011. 98–114.

jelenti, hogy az egyén a jogszolgáltató hatóságokkal szemben nem a ‘kérés’ (*bagging*), hanem a ‘követelés’ (*claiming*) diszpozíciójára támaszkodik.⁶⁹ A jog eszközként használatának azonban nem csupán az egyén szubjektumában rejlő feltételei vannak, hanem bizonyos külső, az egyén számára tényyszerűen adott körülmények is szükségesek: a pereskedéshez meghatározott társadalmi forrásoknak kell rendelkezésre állnia – idő, pénz, műveltség stb. –, melyek hiánya a jog segítségül hívásának akadályát képezheti. E társadalmi erőforrások természetesen a társadalmi rétegződés mentén egyenlőtlenül oszlanak meg, amit jelez, hogy a kritikai szemlélet jegyében a jogszociológia e kérdéskört a ‘joghoz való hozzáférés’ (*access to law*) témájaként tárgyalja az 1980-as évektől kezdve.

A jogi cselekvés előbbi típusának – az ‘élő jognak’ – a vizsgálata elsősorban a mikro-szociológiai, jogi antropológiai, illetve kvalitatív (dokumentum-elemzésen alapuló) kutatásokat igényli, míg az utóbbi típus esetében a ‘jogosultság-tudat’, a perforgalom és „pereskedési hajlam” elemzése kínálkozik. Míg az ‘élő jog’ kutatásának jelentős képviselői voltak például Laura Nader vagy John Griffiths személyében az ezredfordulót megelőző évtizedekben, addig a pereskedési hajlam vonatkozásában Erhardt Blankenburg vagy Masayuki Muriyama kutatásai említhetők jellemző példaként.

A magyar jogszociológiában fenti témák közül a pereskedési hajlam feltérképezésére az 1970-es években,⁷⁰ illetve a jogosultság-tudat vizsgálatára⁷¹ az 1980-as években történtek elszigetelt kísérletek.

Ad lg. Az egyéntől a társadalom szintje felé, „felfelé” ható hatásmezőket áttekintve ismét elértük a ‘társadalmi szintet’, melynek földközelebbi – amennyiben a társadalom tagjainak cselekvéséhez közvetlenül kapcsolódó – rétege, a hagyományos terminológiával élve, az állami vagy kormányzati szervezet szintjeként azonosítható. A hagyományos fogalomhasználatot azonban itt két vonatkozásban is árnyalnunk kell. Egyrészt, az „állami” vagy „kormányzati” jelzők a politikai elem dominanciáját idézik fel, miközben az elemzésünk a jogi konnotáció előtérbe helyezését implikálja. Ezért például a parlament vagy a kormány működésében számunkra nem annyira a politikai döntéshozatal, mint inkább a jogalkotás funkciója lesz érdekes. Ebből a sajátos jogi perspektívából igyekszik meghatározni például Lawrence Friedman ezt az intézményi réteget mikor a jogrendszer egyik elemeként – a jogi normák és a jogi kultúra mellett – említi a jogi intézményrendszert. Vagy Blankenburg a ‘jogi infrastruktúráról’ szólva, melybe adott esetben beleérthetjük a jog árnyékában működő, a jog elkerülését intézményesen biztosító nem állami szervezeteket is.

Másrészt, a megszokott fogalomhasználat reflektálatlanul hagyja a szervezeti komplexitás tényét. S itt nem elég csupán a jogszociológiában elfogadott – a hatalmi ágak elválasztásának politikai doktrínáját tükröző –, a jogalkotó, (a vitarendezésre és szankcióalkalmazásra koncentráló) jogalkalmazó és a ‘szabályozó hatóságok’ funkcionális elkülönülésére gondolnunk. A jogi intézmények valójában rendkívül bonyolult belső tagoltságot mutatnak a szervezeti érdekeik, a társadalmi erőforrásokhoz való hozzáférésük, a hatalmi és a kommunikációs viszonylataikban.

Természetesen a jogi intézmények összehangolt, átlátható strukturáltsága; kiszámítható, megbízható és hatékony működése; az állampolgár általi könnyű elérhetősége; a szervezeti ethosza (Ki kit szolgál? Az állam a polgárt, vagy *vice versa*?); a nyilvánosság és a demokratikus

⁶⁹ Ugyanakkor érdemes megjegyeznünk, hogy a jog instrumentális használatának képessége nem feltétlenül jár együtt a jog tiszteletének, vagy a jogba vetett bizalom magas szintjével. Erre a KOL-kutatásokban éppen a jogászok jogtudatának vizsgálata világított rá. A racionális döntések elmélete értelmében ez magyarázható úgy, hogy minél többet tud valaki a jogról és a jogalkalmazás működéséről, annál jobban meg tudja becsülni a jogérvényesítés hatékonyságát (hatékonytalanságát).

⁷⁰ A polgári perek szociológiai sajátosságainak vizsgálatára folytatott 1976-os kutatás eredményeiről lásd: KULCSÁR Kálmán: *Társadalom, gazdaság, jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 203–229.

⁷¹ Vö.: SAJÓ András: *A jogosultság-tudat vizsgálata*. Budapest [magánkiadás], 1988.

ellenőrzés egyéb formáinak alávetettsége:⁷² mind-mind olyan tényezők, amelyek egyaránt hatnak a jogról a szocializáció és a társadalmi kommunikáció által kialakított eszmei képre, a jogba vetett bizalom fokára, illetve az azt megerősítő vagy leromboló egyéni jogi tapasztalatok tömegére.

Ad 1h. Az előzőnél is radikálisabb fogalmi korrekciót javasolunk a „társadalmi jogtudat” koncepciója kapcsán, s itt kritikus fázisába ér eszmefuttatásunk. Mint láttuk, elemzésünk kiindulópontjaként a ‘szocialista jogtudomány’ fogalmait és szemléleti perspektíváját vettük alapul, már csak azért is, mert ezek – többé-kevésbé reflektálatlanul – tovább éltek a múlt század utolsó évtizedében, és az ezredfordulót követően is jelen vannak a hazai jogszociológiában.⁷³ Tegyük hozzá, hogy a részben marxista (no-marxista) ihletettségű, és a jogszociológiai kutatásokra napjainkig nagy hatással bíró *Critical Legal Studies* mozgalom képviselői szintén napjainkig használják a ‘jogtudat’ (*legal consciousness*) kifejezést a csoport, osztály vagy társadalmi szintű „ideológiai” képződményekre (és az egyéni tudati jelenségekre) is.

Ezzel szemben úgy véljük, hogy a ‘társadalmi jogtudat’ helyébe a jogszociológiai vizsgálatok szempontjából világosabb – és épp’ ezért operacionalizálhatóbb – ‘jogi kultúra’ fogalmát kellene állítanunk. A legtriviálisabb érv e megfontolás mellett – melynek azonban messze ható módszertani implikációi vannak – az az, hogy a ‘társadalmi jogtudat’ egy „kollektív személyiség” létét feltételezi (a marxi ‘osztálytudat’ mintájára), ami viszont az empirikus vizsgálatok szempontjából nem értelmezhető. Lélektanilag szabatos értelemben tudata csupán az egyénnek van, s a számára külsőlegesen, társadalmilag adott, s többé-kevésbé objektivált formában jelentkező „gondolati”, „eszmei” (érzékileg közvetlenül nem megragadható) jelenségek a kultúra szférájába tartoznak.

Nem mintha e pusztán terminológiai cserével minden elméleti nehézség elhárítható volna. Jól mutatja ezt például a nemzetközi irodalomban a Friedman által proponált ‘jogi kultúra’ fogalma körül kialakult vita,⁷⁴ melyben – többek között – Roger Cotterrell erős ellenérveket fogalmazott meg: a jogi kultúra fogalma a szociológiai vizsgálatok szempontjából véve reziduális kategória; túl sokat akarnak magyarázni vele, miközben nem határoz meg lényegi szempontokat; és Friedman-féle „külső” és „belső” jogi kultúra elválasztása (erre még később visszatérünk) nem világos. Hasonlóan „kultur-szkeptikus” állásponton van Masayuki Muriyama is, aki hangsúlyozza, hogy a nyugati társadalomtudományban a kultúra iránti érdeklődés a kolonializmus kontextusában bontakozott ki, a társadalom tagjainak jogról vallott elképzelései pedig nem a különféle eszmék jegyében formálódnak, hanem valójában a jogi intézményrendszer, a ‘jogi infrastruktúra’ által kínált gyakorlati lehetőségek alakítják azokat.

A hazai elméleti gondolkodás horizontján a ’90-es években jelent meg a jogi kultúra fogalma elsősorban az összehasonlító jogtudomány területén,⁷⁵ de a jelen szerző megítélése szerint a magyar jogelmélet alapvetően megmaradt a jog autonómiáját, a társadalomtól éles határokkal való elválasztását sugalló ‘rendszer-gondolat’ büvkörében. Holott a jogi kultúra

⁷² E témában nagyon tanulságosak például a magyar bírósági rendszer jogszociológiai elemzése körében Badó Attila, Bencze Mátyás és Fleck Zoltán kutatásai. Az örvendetesen gazdag irodalomból csupán példaként említve néhányat ld.: BADÓ A. – BÓKA J.: *Európa kapujában: reform, igazság, szolgáltatás*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002. BENCZE M. – BADÓ A.: Területi eltérések a büntetéskezelési gyakorlat szigorúságát illetően Magyarországon 2003 és 2005 között. In FLECK Z. (szerk.): *Igazságszolgáltatás a tudomány tükrében*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 125–147. FLECK Z. (szerk.): *Bíróságok mérlegen II: A szervezettől a jogértelmezési gyakorlatig*. Budapest, Pallas Kiadó, 2008.

⁷³ Ennek egyik oka valószínűleg a jogi antropológia intézményesülésének már többször említett megakadása, és általában a kulturális antropológiának a magyar akadémiai szférában való bizonytalan helyzete. Ugyanakkor például a hazai politikatudomány viszonylag hamar adaptálta a ‘politikai kultúra’ fogalmát. Vö.: VARGA Tamás: A politikai kultúra és értelmezései a magyar politikatudományban. 6 *Politikatudományi Szemle* (1997) 3. 133–168.

⁷⁴ E diskurzus rekonstrukciójához fontos segítséget jelentett: FEKETE Balázs: A kortárs ‘jogi kultúra’ fogalom eredete: Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról. 13 *Iustum Aequum Salutare* (2017) 1. 37–54.

⁷⁵ Ld. például Varga Csaba ‘összehasonlító jogi kultúrák’ projektjét. Vö.: VARGA (2000) *i.m.*

koncepciójának széleskörű adaptációja – természetesen a kellő fogalmi tisztázás mellett – lendületet adhatna az empirikus kutatásokban a mikro-szociológiai, illetve kvalitatív módszerrel végzett kutatásoknak,⁷⁶ és lehetővé tenné például politikai kultúrával kapcsolatos kutatások integrálását, és egyáltalán a többi ‘kultur-tudománnyal’ való termékeny interdiszciplináris diskurzusok kiépülését.

A jelen szerző nem titkolt célja, hogy e kutatással is hozzájáruljon a folyamat felgyorsításához. Ennek érdekében álljon itt egy munkahipotézisnek tekinthető definíció: a jogi kultúra a joggal kapcsolatos értékek, normák, szimbólumok és a társadalmi gyakorlatok sajátos mintázatainak összessége. A jogi kultúra közvetlenül kapcsolódik a legitimitás fogalma mentén a politikai kultúrához és egyébként is éles határok nélkül, szervesen illeszkedik a kultúra egészének szövetébe. E meghatározás részletes kifejtése és megvitatása azonban evidensen messze túlmutat e vázlat keretein.

3.2. Közvetítő struktúrák

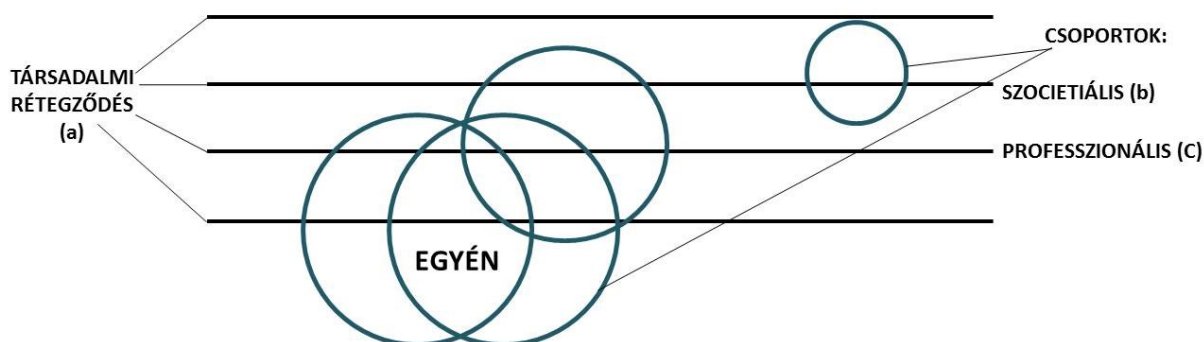
Eszmefuttatásunk e szakaszát érdemes John Griffiths-nek az instrumentális jogszemlélet bírálata kapcsán megfogalmazott intelmeinek felidézésével kezdenünk, miszerint nem szabad megfélemlenünk arról, hogy az egyén sohasem kapcsolódik közvetlenül az államhoz, hanem mindig kisebb-nagyobb, egymást részben átfedő csoportok és közösségek rendszerén keresztül; hogy a jogalkotótól a norma címzettje felé irányuló jogi üzenet sohasem valamiféle normatív vákuumon keresztül halad; és hogy az állam nem rendelkezik kizárólagos normatív monopóliummal.⁷⁷ E megfontolások fényében kezdhünk hozzá az egyén és társadalom közötti ékelődő közvetítő strukturális elemek számbavételéhez, amelyek áttekintéséhez a 2. ábra nyújt segítséget.

⁷⁶ Egy a kultúra fogalmára építő szociológiai jogfogalom kidolgozására tett kísérleteként ld.: H. SZILÁGYI István: Adalékok a jogi kultúra fogalmához. In: NAGY-JANKA Teodóra (szerk.): *A jogi kultúrtörténet és a jogi néprajz új forrásai. I.* Szekszárd, Pécsi Tudományegyetem Kultúrtörténeti, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, 2018. 109–124.

⁷⁷ Erről részletesebben ld. John GRIFFITHS: A jogalkotás társadalmi működése. In: H. SZILÁGYI István: *Jog és antropológia.* Budapest, Szent István Társulat 2005. 239–271.

TÁRSADALOM

INTÉZMÉNYI SZINT

Ezek tehát a társadalmi rétegződés hierarchikus szerkezete (2a), illetve a szocietális (2b) és a professzionális csoportok (2c) képződményei.

Ad 2a. Az egyén társadalmi státuszát meghatározó ‘kemény tények’ közzé tartozik a nem, kor, vagyoni helyzet, jövedelem, műveltség (iskolázottság) és a lakóhely. A társadalmi rétegződés jogismeretre, illetve jogtudatra való hatását már a KOL-kutatások első, Adam Podgóreczky és Berl Kutchinsky nevével fémjelzett, 1960-as években lezajlott hullámában vizsgálták a kutatók. Az eredmények azt mutatták, hogy a rétegződést meghatározó tényezők mindegyike több-kevesebb hatással volt a vizsgált minták jogtudatára, azonban nem lehetett valamiféle általános összefüggést találni. Úgy tűnt, hogy e tényezők hatása különféle mintákba rendezhető, de ezek országonként és jogi kultúránként változó képet mutattak. A későbbi kutatások két tendenciát valószínűsítettek: az egyik, hogy a jogismeret alakulására a legjelentősebb hatással az iskolázottság szintje van. Másrészt, hogy a nemek közötti különbségek idővel csökkentek mind a jogismeret szintjét, mind a jogról alkotott véleményt tekintve.

A hazai jogtudat-kutatások is kezdettől fogva nagy figyelmet szenteltek a társadalmi rétegződés kérdéseinek, és a longitudinális vizsgálatok ugyancsak a fenti trendek érvényesülését jelezték a magyar lakosság jogismeretének és jogtudatának alakulásában.⁷⁸

Ad 2b. A szocietális csoportok jelentősebb alakzatai a családi-rokonsági, az etnikai, a lokális, a korosztályi, a vallási vagy világnézeti⁷⁹ alapon szerveződő csoportok. A szocietális csoportok – a közvetlen, *face-to-face* kommunikációs és személyközi érintkezési viszonyok erős affektív hatásainak, valamint a sajátos belső lélektani dinamikájuknak köszönhetően – jelentős hatással bírnak az egyén identitásának formálódására és alakulására. Noha a kutatók kezdettől fogva feltételezték a szocietális csoportok hatását az egyéni jogtudat vonatkozásában, az ez irányú kutatások csupán az 1970-es évek közepétől – az antropológiából átvett ‘részt vevő megfigyelés’ módszerének adaptációját követően – vettek lendületet. A következő évtizedekben a kutatók az izraeli kibucoktól kezdve a közép-amerikai chiapas indián közösségeken át az Egyesült Államokbeli kertvárosi lakóközösségegekig, a legkülönfélébb

⁷⁸ Ld.: KULCSÁR (1967) i. m. és GAJDUSCHEK–FEKETE (2015a) és (2015b) i. m.

⁷⁹ Itt a ‘világnézeti’ egészen tág értelemben kell felfognunk, ami a politikai világnézettől a legkülönfélébb „rajongói klubok” mögött kivehető ideológiai formákat egyaránt magába foglalja.

csoporthoz tartozása – „foglalkozása” – egyébként maga is státuszképző tényező, ami azonban az elmúlt évtizedekben már sokat veszített jelentőségéből. Mindazonáltal bizonyos professzionális csoportokban – ‘hivatásrendek’, szakszervezetek, politikai pártok, a gazdaság különféle ágazataiban működő vállalatok stb. – való részvétel differenciált módon befolyásolja a részt vevő egyének jogismeretét és jogtudatát, mivel foglalkozásuk körében speciális jogi *skill*-ekre van szükségük és sajátos jogi tapasztalatokra tesznek szert.

E területen gyakorlatilag hiányoznak a hazai kutatások: az 1980-as évek végéig a szocietális csoportok kutatásának politikai-ideológiai akadályai voltak, azt követően pedig egyéb – fentebb már több ízben jelzett – tudományszociológiai tényezők akadályozták az ilyen, alapvetően mikro-szociológiai módszereket kívánó vizsgálatok meghonosodását.⁸⁰

Ad 2c. A professzionális csoportok alkotják tulajdonképpen a társadalom munkamegosztáson alapuló struktúráját, mely magában foglalja a gazdaság, a politika, a kultúra és persze a jog szférájában működő mindenféle intézményt és többé-kevésbé formalizált szervezetet. Az egyén professzionális csoporthoz tartozása – „foglalkozása” – egyébként maga is státuszképző tényező, ami azonban az elmúlt évtizedekben már sokat veszített jelentőségéből. Mindazonáltal bizonyos professzionális csoportokban – ‘hivatásrendek’, szakszervezetek, politikai pártok, a gazdaság különféle ágazataiban működő vállalatok stb. – való részvétel differenciált módon befolyásolja a részt vevő egyének jogismeretét és jogtudatát, mivel foglalkozásuk körében speciális jogi *skill*-ekre van szükségük és sajátos jogi tapasztalatokra tesznek szert.

A KOL-kutatások első korszakában már találkozhatunk olyan kutatásokkal, amelyek a joghoz való viszonyban a foglalkozási csoporthoz való tartozás hatását vizsgálták, és ilyesfajta kísérletekre a hazai jogtudat-kutatásokban is sor került az 1970-es években.⁸¹ Az 1980-as évektől kezdve azonban mind a nemzetközi, mind a hazai kutatások egyre inkább egyetlen „hivatásrend” jogtudatának vizsgálatára összpontosított: a jogászságéra.

De mit mondhatunk a jogászságról az empirikus kutatások fényében? A jogász hivatás magas társadalmi presztízsű értelmiségi pálya, melynek tagjai többségükben középosztálybeli családokból rekrutálódnak. A pályára lépés feltétele speciális képzés révén nyert elméleti képzés követ. A jogász hivatásrend országonként és jogi kultúránként változó szervezetben hivatási csoportokra bomlik (bírák, ügyvédek, ügyészek, igazgatási szakemberek). A hivatásrend e belső tagozódása, a csoportok egymáshoz viszonyított nagysága és presztízse, a hivatási csoportok közötti belső mobilitás jellegzetes pályái, mind olyan tényezők, amelyek befolyásolják a hivatásrend tagjai közötti kohézió nagyságát, a jogászság önképének alakulását, illetve ennek külső, társadalmi percepcióját (a jogászságról a társadalomban kialakult képet). A jogászokra evidensen jellemző a laikusokét meghaladó szintű jogismeret és jogértés, jogi kompetencia, ami viszont nem feltétlenül jár együtt a jogtisztelet magasabb szintjével.⁸²

⁸⁰ Az egyetlen fontos kivételt Loss Sándor úttörő jellegű kutatásai jelentették. Ld.: LOSS (2001) *i. m.*

⁸¹ Ld.: a gazdasági vezetők jogtudatának (1977), valamint a budapesti ház mesterek jog- és értéktudatának vizsgálatát (1979). SAJÓ András: A jogi nézetek rendszere a gazdasági vezetők jogtudatában. 22 *Állam- és Jogtudomány* (1981) 4. 608–638. SAJÓ András: *A jogtudat mikrokörnyezeti meghatározói*. Budapest, MTA ÁJTI, 1981.

⁸² A jogász professzió fenti aspektusainak jogszociológiai vizsgálatára számos hazai kutatás folyt az elmúlt két évtizedben. A teljesség igénye nélkül, a különböző viszonylatokban végzett legutóbbi kutatásokból ld.: a joghallgatók rekrutációjának és professzió-képének kérdéskörében pl. FÓNAI Mihály: *Joghallgatók: honnan jönnek, és hová tartanak?* Debrecen, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2014. A jogászképzés szociológiai elemzésére pl. NAGY Zsolt: *A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései*. Szeged, Pólay alapítvány, 2007. Uő: *Metszetek a jogásztársadalomról*. Szeged, Pólay alapítvány, 2012. A joghallgatók jogtudatának vizsgálatáról: VISEGRÁDY Antal – SCHADT Mária: Egyetemi Hallgatók jogtudata, jogismerete. 1 *Jogelméleti Szemle* (2000) 1. (<http://jesz.ajk.elte.hu/viseg1.html>). A jogállami értékek jogi oktatásban való átadásáról: FLECK Zoltán – KRÉMER Ferenc – NAVRATIL Szonja – USZKIEWICZ Erik: *Technika vagy érték a jogállam?* Budapest, L’Harmattan, 2012. A bírák attitűdjeinek vizsgálatáról: BENCZE Mátás: Elvek és gyakorlatok. Jogalkalmazási minták és problémák a magyar bírói ítélkezésben. Budapest, Gondolat Kiadó – DE ÁJK, 2011. BADÓ Attila: „Azoknak másként fáj ...” Diploma és büntetés kiszabás Magyarországon. In: SZABÓ (2015) *i. m.* 117–128. Az ügyvédi hivatásrend szociológiai jellemzőiről: UTASI Ágnes (szerk.): *Ügyvédek a gyorsuló időben (1998–2015)*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2016.

A jogászi hivatásrend társadalmi funkciója – és tulajdonképpen monopóliuma – a jogi kultúra normatív rétegének kidolgozása, „karbantartása”, illetve az ahhoz kapcsolódó doktrinális-dogmatikai réteg gondozása. Erre tekintettel érdemes itt visszatérnünk a jogi kultúra fogalmának meghatározásához (1f). Felvethető, hogy a jogi kultúra fogalmán belül – hasonlóan a Friedman által javasolt „külső” és „belső” jogi kultúra megkülönböztetéséhez – célszerű lenne elválasztanunk a ‘laikus’ és a ‘professzionális’ jogi kultúra terrénumát. Nyilvánvaló, hogy a jogi kultúra egészének formálódása szempontjából az utóbbinak van döntő jelentősége. Miként az is, hogy az előbbi, a jog működéséről a laikusokban kialakult kép, jelentősen eltérhet a jogászok által „befelé” (a jogászság felé) és „kifelé” (a társadalom egésze felé) sugározni kívánt képtől.

Végezetül még néhány megjegyzés az egyén és társadalom között közvetítő struktúrák fenti vázlatához. Az egyik, hogy áttekintésünkben csupán a korporatív csoportokra és a társadalmi közegetől viszonylag világos határokkal elváló szerkezeti elemekre összpontosítottunk, és figyelmen kívül hagytuk az ún. ‘fél-autonóm társadalmi mezőket’. Ezek olyan társadalmi erőterek, amelyekben nem csupán egyes személyek, hanem korporatív csoportok is megjelenhetnek, s amelyek képesek az állami jogtól függetlenül, önálló normarendszereket generálni és érvényesíteni a résztvevőkkel szemben. A társadalmi szerkezet e szubtilis elemeinek vizsgálata csak mikro-szociológiai módszerekkel lehetséges, amire egyébként a hazai kutatásokban – néhány kivételtől eltekintve⁸³ – mindeddig nem került sor.

További problémákat vet fel az utóbbi évtizedekben az interneten folyó kommunikáció formáinak viharos gyorsaságú terjedése, és a kommunikációs lehetőségek gyors átalakulása. Ezeket a jelenségeket nyilván számításba kell venni a vázlatunkban a kommunikáció két fentebb jelzett nyálábjának (a társadalmi (1b) és az egyéni (1d) kommunikáció) tárgyalásakor, de a csoportképződésnek a ‘virtuális valóságban’ zajló folyamatai nyilván a közvetítő struktúrák vizsgálatához is kapcsolódik. Kérdés például, hogy az internetes közösségi oldalak virtuális közösségeinek működésére alkalmazható-e a ‘fél-autonóm társadalmi mező’ modellje vagy, hogy az ott zajló kommunikáció mennyire, s milyen módon befolyásolja a résztvevők jogtudatát.⁸⁴

A harmadik megjegyzésünk pedig az lenne, hogy a közvetítő szerkezetek e sokféle tömege mintegy kaleidoszkópként felbontja és megsokszorozza a jogi szocializáció, kommunikáció és cselekvések korábban számba vett hatásnyálábjait. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy megsokszorozódnak a kutatási tárgyként kínálkozó hatások és összefüggések is. Nem csoda hát, hogy a jogban vagy a tudományban járatlan polgárok számára olykor leküzdhetetlen nehézséget okoz a jogról egy összefüggő, koherens képet alkotni. Ez azonban már át vezet bennünket fejtegetésünk utolsó részéhez, az egyéni jogtudat problémáinak áttekintéséhez.

3.3. Az egyéni jogtudat

Kiindulásként érdemes felidézni a ’70-es évek jogtudat-kutatásaiban az egyéni jogtudat vizsgálatára vonatkozó koncepciókat,⁸⁵ vagyis a jogtudat és a jogismeret kategóriáit, amiket aztán összekapcsolhatunk az egyéni psziché szerkezetét leíró hagyományos lélektani fogalmakkal.

⁸³ Ld.: LOSS – H. SZILÁGYI (2001) *i. m.* CSAJBÓK Anita – KELEMEN Edit – H. SZILÁGYI István, BAKSA Attila: *Rom-ok között*. Miskolc, 2002.

⁸⁴ Az internetes kommunikációval kapcsolatos problémákra az Eötvös József Kutatóközpont Információs Társadalom Kutatóintézetében 2020. február 19-én *A jogtudat-kutatások elméleti kérdéseinek áttekintése* címmel rendezett műhelyvita során Török Bernát és Rab Árpád hívta fel a figyelmemet.

⁸⁵ Vö. SAJÓ (1976) *i. m.*

A jogtudat és a jogismeret fogalmi relációjában az előbbi az átfogóbb kategória, a jogismeret tehát a jogtudat egyik alkotóeleme, amely az egyéni lélek kognitív (tudatos, racionális, értelmi) szférájához kapcsolható. A jogtudat bizonyos fokig reziduális kategória is, mert minden egyéb lélektani mozzanatot magában foglal, amit a jogismeret nem fed le: így elsősorban az érzelmi és az akarati elemeket, melyek a lélek affektív (tudatalatti, emocionális), illetve reaktív részéhez tartoznak. A következőkben tehát áttekintjük a jogtudattal kapcsolatos értelmi (3a), érzelmi (3b) és akarati (3c) mozzanatok, végül megvizsgáljuk a jogtudat szerkezetének (3d) problémáit.

Ad 3a. A jogismeret fogalmát itt bizonyosan tágabban kell értelmeznünk a pozitív jog szabályainak ismereténél, hiszen a jogértés és a jog eszközként való használatának képessége feltételezi a dogmatikai réteg valamelyes ismeretét is. A KOL-kutatások kezdetén már megfogalmazódott az a kiindulópont, hogy önmagában a jogismeret nem szükséges és nem is elégséges feltétele a jogkövetésnek, bár nyilvánvalóan elengedhetetlen a jogismeret eleme a jogi kompetenciának. Az empirikus vizsgálatok feltárták, hogy a laikusok jogismerete általában alacsony szintű – mindenképpen jóval alacsonyabb annál, hogy a jogászok által hirdetett *ignorantia iuris non excusat* elvét ne csupán a jogi felelősséget megalapozó fikciónak tekintsük –, és jogterületenként változó. A büntető jog szabályai általában a leginkább ismertek, míg a közigazgatási és a polgári jog szabályai lényegesen kevésbé. S ugyanígy: az anyagi jogi rendelkezésekkel inkább tisztában vannak a laikusok, mint az eljárási szabályokkal. A jogismeretet leginkább befolyásoló társadalmi tényezők a műveltség (iskolázottság) és a jogi tapasztalatok mennyisége – míg például a kor, a nem, a jövedelem vagy a ‘média-fogyasztás’ különbségei nem, vagy csak csekély mértékben.⁸⁶

Ugyanakkor a jogismeret nem fedi le a kognitív szféra joggal kapcsolatba hozható összes elemét, hiszen kézenfekvően ide tartoznak az előítéletek és beállítódások döntési esetről esetre racionálisan nem ellenőrzött sémái is, amelyek azonban a jogi vagy jogilag releváns cselekvések vezérelveivé válhatnak. Természetesen ezek vizsgálata is a KOL-kutatások szerves részét képezi.

Végezetül felvethető az az egészen általános kérdés is, hogy egyáltalán az értelem, a tudatos és ésszerű megfontolás mennyire tekinthető az egyéni cselekvést meghatározó tényezőnek. Mint tudjuk, a modern jogi doktrína emberképe éppen ezen az előfeltevésen nyugszik, és az állampolgárra úgy tekint mint aki képes megismerni a jogi szabályokat, cselekvéseit ehhez igazítani, és általában racionálisan kalkulálni cselekvéseinek következményeit. A legközelebb ehhez a felfogáshoz talán a racionális döntések elméletének szemlélete áll, míg a társadalom-lélektani megközelítés azt hangsúlyozza, hogy az emberek sokkal gyakrabban követik a jogot, mint az a racionális mérlegelés alapján „megérné” számukra (erről ld. 1c. pontot).⁸⁷

Ad 3b. A joghoz való érzelmi viszonyulás problémakörében elsőként az a kérdés merül fel, hogy vajon létezik-e az emberi lélekben az igazságérzet vagy egy sajátos jogérzet. A hagyományos jogfelfogás igenlően válaszolja meg a kérdést, és például a XIX. század végén Herman Post és Joseph Kohler – a német etnológiai jogtudomány megalapozói – számára még evidensnek látszott, hogy a ‘jogérzet’ (*Rechtsgefühl*) az emberi lélek feltétlen alkateleme (éppen ez alapozta meg számukra a jog egyetemes, történeti és társadalmi körülményektől független létének gondolatát). Ezt az elképzelést azonban háttérbe szorította a múlt század második felében a lélektanban az ösztönredukció elméletén alapuló felfogás, amely az emberi lélek sajátosságát a specializálatlanságban vélte felfedezni, s amely tagadta, hogy létezne az

⁸⁶ Ezeket a megállapításokat a hazai jogismeret-kutatások is megerősítették. Vö. KULCSÁR (1967) *i. m.* és GAJDUSCHEK-FEKETE (2015b) és (2015c) *i. m.*

⁸⁷ E problémáról ld. GAJDUSCHEK György: Miért engedelmeskednek az emberek a dohányzást tiltó jogoknak? In: BODA Zsolt (szerk.): *Bizalom és közpolitika: Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* Budapest, Argumentum, MTA TK Politikatudományi Intézet, 2016. 113–135.

igazságérzetnek megfeleltethető ösztönimpulzus. Konrad Lorenz 1980-as években folytatott kutatásai fényében azonban ez a probléma újragondolható.⁸⁸

Ezt követően érdemes megvizsgálni, hogy vajon a jog viszonylatában hogyan jelennek meg, és hogyan értelmezhetőek az olyan érzések, mint a „tisztelet”, a „hűség”, a „bizalom” vagy éppen a „félelem”, a „szorongás”. Az elmúlt évtizedben az e problémakörrel foglalkozó elméleti-szociológiai kutatások egyre inkább támaszkodnak az idegélettan (*neuroscience*) újabb eredményeire. Sőt, lassanként egy önálló interdiszciplináris kutatási terület (*law and emotions*) is formálódni látszik a nemzetközi kutatásokban.⁸⁹ Nagyon tanulságosak ebben a vonatkozásban Sajó András kutatásai, melyek azt tanulmányozták, hogy az egyéni morális érzelmekből a jogi és politikai intézményrendszerrel való kölcsönhatásban hogyan alakulnak ki a jogi (alkotmányos) ‘közérzúletek’ (*public sentiments*).⁹⁰

Ad 3c. A hagyományos jogfelfogás hajlamos volt a jogkövetés elmaradását, illetve a jogsértő magatartást az ‘akaratt hibájával’ magyarázni. Az akarat lélektani elemének vizsgálatakor felmerülő egyik fontos kérdés az „erő” problémája. A jog egyéni célok elérésének eszközeként való használatának képessége – a jogi kompetencia – a jogismeret elemén kívül bizonyosan magába foglalja a konfliktusvállalásra való készséget is. Ezt az összefüggést látszanak alátámasztani az 1970-es években folytatott hazai jogtudat-kutatások némely eredményei is. A kutatók PFT-tesztek (PFT=*Personal Frustration Tolerance*) segítségével vizsgálták, hogy az egyéni frusztrációtűrő képesség hogyan függ össze a deviáns viselkedések toleranciájának mértékével. Az eredmények azt mutatták, hogy a frusztrációt jobban tűrő személyek rendre intoleránsabbaknak bizonyultak (tehát hajlamosabbak voltak fellépni a deviáns viselkedésekkel szemben.)⁹¹ A hétköznapi tapasztalatok arra a problémára is felhívják a figyelmet, hogy a konfliktusvállalási készség, illetve az akaraterő a kor előrehaladtával is változik: az idősebb emberek inkább kerülnek a konfliktusokat, és lassanként „megpuhul” az akaratuk. Érdekes adalékul szolgál az ‘akarattgyengeség’ problémájának vizsgálatához a racionális döntések elméletének egyik fejleménye, amely azt elemzi, hogy a racionális előrelátás segítségével hogyan orvosolható e lélektani nehézség (‘Odüsszeusz-probléma’).

Ez utóbbi gondolat átvezet bennünket ahhoz az általánosabban megfogalmazható kérdéshez, hogy vajon az érzelmek és az értelem hogyan hatnak az intenció alakulására. Úgy tűnik, hogy mind a nemzetközi, mind pedig a hazai jogtudat-kutatásokban egyelőre várat magára az e területen folyó természettudományos kutatások eredményeinek szintetizálása.

Ad 3d. A kutatók már a KOL-kutatások első hullámát követően arra a következtetésre jutottak, hogy az egyéni tudatban nem alakul ki a jogra vonatkozóan egy egységes, többé-kevésbé koherens nézet- és motívumrendszer. Ezt a feltevést támasztotta alá Helmuth Schelsky ’70-es években nagy hatást gyakorló elmélete, amelyben elvetette az igazságérzet mint a joghoz való perszonális funkcionális viszony alapját képező ösztönimpulzus létét (ld.: 3b).⁹² A későbbi nemzetközi és hazai empirikus kutatások egyöntetűen igazolták ezt a hipotézist.

Az egyéni jogtudat tehát töredékes, a jogra vonatkozó ismeretek, értékelések, érzelmi beállítódások tele vannak belső ellentmondásokkal, ezért nem képeznek egy egységes tudati dimenziót, így a joghoz való viszonyulás erősen a társadalmi kontextushoz kötődik.⁹³

⁸⁸ Az igazságérzet kérdéséről ld. H SZILÁGYI István: A jog lélektani alapjai. In: H SZILÁGYI (szerk., 2012) *i. m.* 102–107.

⁸⁹ Ennek áttekintésére ld.: FEKETE Balázs: Jog és érzelmek: veszedelmes viszonyok? In: FEKETE Balázs – FLECK Zoltán: *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 249–284.

⁹⁰ SAJÓ András: *Constitutional Sentiments*. New Haven, Yale University, 2010.

⁹¹ Vö.: SAJÓ – SZÉKELYI – MAJOR *i. m.*

⁹² Sajó már a ’70-es évek közepén erre az álláspontra helyezkedett, és ezt változatlanul fenntartotta későbbi elméleti összegző műveiben is. Ld.: SAJÓ (1976) *i. m.*

⁹³ E megállapítás megerősítésére a legfrissebb hazai empirikus kutatások fényében ld.: BERKICS Mihály: Laikusok és jogászok nézetei a jogról. In HUNYADI – BERKICS *i. m.* 141–159. BERKICS Mihály: Rendszer és jogrendszer percepciói Magyarországon. In HUNYADI – BERKICS *i. m.* 337–364. GAJDUSCHEK (2016) *i. m.*

Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy az egyéni jogtudat szerkezetének töredezettsége csoport vagy társadalmi szinten összegződve szociológiailag leírható és mérhető mintázatokat hoz létre. E mintázatok vizsgálata pedig a jogi kultúrák összehasonlító vizsgálata, illetve a társadalom-történeti és jogtörténeti kutatások irányába nyitja meg a jogtudat-kutatások horizontját.⁹⁴

4. A kutatási feladatok

A fentiekre tekintettel a kutatási eredményeket összegző dolgozat gondolatmenete négy nagyobb egységre bomlik: az eszmetörténeti áttekintést szolgáló első részre, melyet a bemutatott anyag fenti vázlatban jelzett elméleti szerkezetbe rendez a második rész; a módszertani kérdéseket vizsgáló harmadik részt követően a magyar jogi kultúra, illetve a magyar lakosság jogtudatának néhány jellegzetes vonását kiemelő negyedik résszel zárul.

Az eszmetörténeti összefoglalás során három feladatot kell megoldania a jelen szerzőnek. Egyrészt, a korábbi, elsősorban a Fekete Balázs, Gajdusчек György, Vinnai Edina és a jelen szerző által végzett kutatások⁹⁵ kiterjesztését a hazai társadalomtudomány más területein – főként a szocializáció, a társadalomlélektan és a kommunikáció terepén – folytatott vizsgálódások eredményeinek a fent ismertetett elméleti problématerképhez illeszkedő számbavételét. Másrészt, a korábbi kutatásokra épülő vagy azokat longitudinálissá fejlesztő vizsgálatok fényében az alap kutatások kritikai újraértékelését. Harmadrészt, az eszmetörténeti áttekintés egységes narratív szerkezetbe foglalását.

Az elméleti rész tekintetében szintén három feladatot mutatkozik: egyrészt a bemutatott kutatási eredmények tematikus rendszerezése mellett a fogalmi tisztázás elvégzése; másrészt a hazai kutatások értékelése a nemzetközi kutatási eredményekre tekintettel; harmadrészt a lehetséges további kutatások irányainak kijelölése.

A módszertani fejezet az elmúlt években a hazai jogtudat-kutatásokban lezajlott metodológia vitákra,⁹⁶ a kutatások módszertani értékelésére és a kortárs nemzetközi trendekre egyaránt reflektálni kíván.

Végezetül a magyar jogi kultúra jellegzetességeit bemutató záró fejezet fejtegetései azokat a korábbi kísérleteket kívánja összefoglalni, amelyek a történeti és az összehasonlító metódus alkalmazására támaszkodva igyekeztek e problémával számot vetni.

⁹⁴ Erre legutóbb az 1980-as évek közepén Sajó tett kísérletet. Vö.: SAJÓ András: *Látszat és valóság a jogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.

⁹⁵ FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon”. In: H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1867–2017*. Budapest, Pázmány Press, 2018. 19–62. GAJDUSCHEK György: Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után. In: H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1867–2017*. Budapest, Pázmány Press, 2018. 63–94. VINNAI Edina: Jogismeret, jogi attitűd, jogtudat. http://www.unimiskolc.hu/~www/juris/JOGSZOCIOLOGIA_EA_EGYBEN.pdf 14–24, különösen 24–29.

⁹⁶ A módszertani kérdések megvitatásának legutóbbi fóruma: *Az empirikus jogtudat-kutatás módszertani kérdései a kutatási tapasztalatok tükrében*. Tudományos szimpózium a PPKE JÁK Jogbölcsészeti Tanszék Jogszociológiai Kutatócsoportja és a MTA TK Jogtudományi Intézet Interdiszciplináris Jogi Kutatások Csoportja rendezésében, az OTKA 125520 „A jogosultság kultúra hiánya a közép-európai jogi kultúrákban. Mítosz vagy valóság?” kutatási program keretében. PPKE JÁK, Budapest, 2018. február 23.

© H. Szilágyi István

MTA Law Working Papers

Kiadó: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Felelős kiadó: Boda Zsolt főigazgató

Felelős szerkesztő: Körtvélyesi Zsolt

Szerkesztőség: Hoffmann Tamás, Kecskés Gábor, Szilágyi Emese

Honlap: <http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>

E-mail: mta.law-wp@tk.mta.hu

ISSN 2064-4515